

891.99

p-98

1938

891.99

6 NOV 2011

Թ - 98

Ա.Ա.

ՀՐԱՏ. «ԱՐԱՐԱՏ», ՕՐԱԹԵՐԹԻ

ԹԻԻ 3

Գրեց՝

ՀԱԶԱՐԱԳԵՏ

ՊՕՂՈՍ ՊԷՅԻԹՈՒՐՍԱՐԴԻՍԵԱՆ

ԱՆԾԱՆՕԹ ՀԱՅՈՒՅԻՆ

(ՊԱՏՄՈՒՄԸՔ՝ ԻՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԷ)

8467

8367

Տպարան «ԱՐԱՐԱՏ»

ՐԻՆ ՆԷՆԵՐ - Հանրն

ՊԷՅՐՈՒՔ

1938

23.04.2013

32485

19 NOV 2011

7611-58

ՀԱՋԱՐԱՊԵՏ
ՊՕՂՈՍ ՊԷՅ ԹՈՒՐՍԱՐԳԻՍԵԱՆ
Նախկին Ընդհ. Հրամանատար
Հանճոյ Ոստիկան Զինուորներու
այժմ՝
ԸՆԴՀ. ՀԱՇՈՒԱԿԱԼ ԵՒ ԱՐԿՂԱԿԱԼ
ԼԻԲԱՆԱՆԻ ՈՍՏԻԿԱՆ ԶՕՐԱՑ

ԱՆԾԱՆՕԹ ՀԱՅՈՒՅԻՆ

1919 Յունիսի առաւօտ մըն էր: Արշալոյսին մեղմ զեփիւռի ձայնին հետ ներդաշնակ կը լսուէին թռչնիկներուն ճիւղ-ճիւղները, և Հ-ճնոյ Գըրաէտ, և Չաթաղ գետերուն ձայները:

Մինչ ես, պատուհանէս կը դիտէի Տաւրոսեան լեռներուն բարձր գագաթները և անոնց ձիւնաթաղ լանջքերը, ուր երթալով հորիզոնը կը փայլէր, և ալ աւելի կը նշմարուէր վայրի ծառերով խիտ անտառներու կանանչութիւնը, ձիւններու ցրուած ծածկոցներուն մէջէն:

Երբ նայուածքս ամփոփուելով աչքերս աւելի Հաճնոյ շրջակայքը կը դիտէին, անոր մօտակայ, դիմացի բարձրունքները, ուր որոշապէս կը տեսնուէին արածուելու տարուող ոչխարներու և այծերու հօտերը: Հոն կարծես ոչխարները աւելի յամր բայց հաստատաքայլերով յառաջացող զանգուած մը կը տեսնուէին անոր քովի այծերու հօտերը ծառերու և մացառներու վրայ յարձակող՝ և իրարմէ անջատ սեւ մասնիկներու թաւալումը կը ներկայացնէին:

Քանի արեւը կը ցոլանար հորիզոնին վրայ, անոնք ալ կը բարձրանային դէպի վեր. փնտռելով իրենց համար օգտակարը: Պատկերն էր այս բնութեան, որ կենդանական աշխարհի ամէն տեսակին մէջ դրուած է իբր կեանքի ձգտումը:

Ու ես, այս անսարանին առջեւ զմայլած՝ կը հիանայի կիլիկեան աշխարհին պայծառութեան և միևնոյն ատեն ընութեան շնորհած այսքան զեղեցկութեանց վրայ, և կ'երգէի ապագայ մեր հայրենիքը՝

բարգաւաճ և բարեղարդ:

Այլևս, վաղը՝ կը մտածէի, չենցած Հայաստան մը և Կիլիկիան իր կառավարիչներով, զինւորներով և իր բանակովը պիտի պաշտպանէ հայ քաղաքացին և զիւղացին և հոն հայուն արջառները ամայի դաշտերուն և լեռներուն մէջ պաշտպանուած պիտի ըլլան: Անոնք այլևս վսիւր պիտի չ'ունենային երէկուան թշնամիէն և կողոպտիչէն:

Արթուն էի, բայց հայուն ապագան կ'երազէի, փայլուն և երջանիկ, երբ սենեակիս դուռը զարնուեցաւ, ներկայացաւ հերթապահ զինւորը: Ան ինծի բերած էր օրուան թղթածրարը, պաշտօնական և ոչ պաշտօնական շատ մը նամակներ, որոնցմէ առաջին անգամ ձեռքս առի այն պահարանը ուր գրուած էր «Հաննոյ Ոսիկան Զօրաց Իրամահասար Տեղակալ Պօղոսին - անձնապէս»:

«Անձնապէս» բառը ուշադրութեան առնելով՝ այդ նամակը բացի, ուր ինծի կը գրէր Շար Տէրէյի հայ յիսնապետը, թէ իրեն տրուած շատ վատանկի տեղեկութեանց համեմատ՝ «Սերառտիոյ դաւառէն թիւրք չէթէներէ բաղկացեալ խումբ մը Հաճնոյ սահմանը անցած է», որով կը խնդրէր «որ պէտք եղած ոստիկանական ոյժը զրկելով մէկ տեղ. հարկ եղած կարգադրութիւնը բնեմ». նաեւ կը գրէր թէ հօֆերմէյի մեր բարեկամ մը խաթարն ալ ինծի կը թելադրէր որ եթէ կարելի է ես անձամբ նահիյէ այցելեմ:

Այս տեղեկագիրը մի քանի անգամ կարդացի, բայց կերպով մը ինչիւր չէի կրնար լուծել. — Թիւրքերէ բաղկացեալ չէթէներ, Սերառտիայէն եկած... բայց քանի՞ հոգիներ, ինչո՞ւ համար հէօթէթճէյի մը խաթարը իմ ներկայութիւնն նահիյէին մէջ կենսական կը գտնէր... Ասոնք հարցումներ էին որ մտնէի իմ

առանց պատասխանի կը մնային:

Պաշտօնատեղիս իջնալով խնդրոյ առարկայ նամակը նահի էէն բերողը հարցուցի: Ահմէտ անուշով Հաճնոյ մօտակայ կիւրնէչէն գիւղի բնակիչներէն թիւք ոստիկան զինուոր մըն էր, զայն հարցափորձելով ուղեցի խնդրին վրայ քիչ շատ լուսաբանութիւն ունենալ:

Չայն իմ ներկայութեանս առաջնորդել հրամայեցի: Ան՝ եմ ըրած բոլոր հարցումներուս կը պատասխանէր, զգացնելով ինծի թէ Մաղարա նահիլէի սահմաններուն մէջ ոչինչ կար և ժողովուրդը իր առօրեայ գործերով կը զբաղէր: Ահմէտը անանկ կը ձեւացնէր թէ ինծի բերած նամակին պարունակութենէն բնաւ լուր չ'ուէր միջոցաւ անոր աչքերէն կը հասկցուէր որ անպատճառ անոնց խորքը գաղտնիք մը թաղուած էր:

Վերջապէս պէտք էր կարգադրութիւն մը ընել, բայց ինչ ընելու էր և որչափ ոյժ յատկացնել, երբ Շարի յիսնապետն իսկ չէր գիտեր թէ սահմարը անցնող չէթէները քանի՞ հատ էին, որով ալ աւելի յարմար դատեցի այդ կողմերը քննական պտոյտ մ'ընել: Բայց ուէ պատահականութեանց առջեւ պատրաստ ըլլալու համար յարմար տեսայ ոյժ մը ունենալ իմ տրամադրութեանս տակ:

Փոխ տեղակալ Նուրիին, որ Հաճնոյ կեդրոնին հրամանատարն էր, հրամայեցի որ կեդրոնին հրամանատարն էր, հրամայեցի որ կեդրոնը գտնուող ձիաւորները պատրաստէ: Միեւնոյն ատեն իրեն հասցնող թէ Մաղարա նահիլէի Սահմանները քննական պտոյտ մը ընել կը փափաքէի: Փոխ տեղակալ Նուրիին՝ ազգով արնավում էր, իսկ կրօնքով միւսլիման, հազիւ քսան և հինգ տարեկան երիտասարդ մըն էր, երկայնահասակ և խիստ վայելուչ դէմքով, քիչ շատ զարգացած էր, չափէն աւելի խորամանկ և

գաղտնապահ, բայց միւս կողմէն շատ մօլի միւսլիման: Յաճախ հայերու հանդէպ բարիացակամ ըլլալ կը կեղծէր, որով, շատ մը հայեր, անոր մտերիմ բարեկամներ զարձած էին, բայց ես որ իրեն կը հրամայէի, զինք և իր կեղծիքները շատ մօտէն ուսումնասիրած էի:

Պէտք եղած կարգադրութիւնը լրացած էր, բայց ես կը փափաքէի մութ մնացած շատ մը կէտեր լուսաբանել որով պաշտօնատեղիս հերթապահ հայ տասնապետը կանչելով, ոստիկան Ահմէտի Հաճըն հասած ժամը հարցուցի և հասկցայ թէ՝ ան նախորդ երեկոյեան ժամը 9ին եկած և ուղղակի փոխ տեղակալ Նուրիին գացած էր:

Միեւնոյն ատեն հասկցայ թէ Շար Տէրէսիէն ինծի համար բերած նամակը փոխանակ հերթապահ տասնապետին միջոցաւ ինծի ղրկելու, զայն իր քով պահած էր և յաջորդ օրը առտուն հերթապահ տասնապետին յանձնած էր:

Ահմէտին՝ փոխ տեղակալ Նուրիին գացած ըլլալը երկրորդ կասկած մըն ալ արթնցուց մտքիս մէջ, այնպէս որ կրկին ձեռքս ասի խնդրոյ առարկայ նամակին պահարանը և զայն շատ խնամքով քննելով գտայ թէ՝ այդ պահարանը շատ ճարպիկութեամբ բացուած և նորէն գոցուած էր: Այլևս վստահ եղայ թէ Ահմէտ այդ գրութիւնը փոխ տեղակալ Նուրիին տարած և Մաղարայի կացութեան մասին յայտնութիւններ ըրած էր, և ան ալ ուղեւոր հասկնալ Շար Տէրէսիէն գրուած նամակին բովանդակութիւնը՝ զայն բացած և կրկին գոցած էր: Նոյն առտուն երբ Նուրիին ինձմէ հրամաններ կ'առնէր, իր դէպքին վրայ դաւաճանական լռութիւն մը կար և գրեթէ յայտնի էր իր մղձաւանջը, որով կը հետեւցնէի թէ Մաղարա նահիլէի շուրջ լուրջ

գէպքեր կային, թէև ես անկէ յառաջ շատ մը կասկածներ ունեցած էի փոխ տեղակալ Նուրիի մասին, բայց այս անգամ կարծես չեմք զօրաւոր ձայն մը ինծի որոշապէս կ'սղադարարէր թէ պէտք էր զգոյշ ըլլալ Նուրիէն:

Հակառակ անմիջապէս պատրաստութեան համար տուած հրամանիս, երկու ժամեղած էր և դեռ ձիաւորները պատրաստուած չէին, ուստի ոստիկանական պատշգամբ ելայ տեսնելու:

Հաճնոյ ոստիկան զօրաց չէնքը Հաճնոյ մուտքին վրայ երկյարկի չէնք մըն էր, որուն ճիշտ առջեւէն կ'անցնէին ընդհանրութեան ճամբաները: Ան երեք կողմէն հարթ դաշտագետինով մը չրջապատուած և միմիայն հիւսիսային կողմէն Գըրաէր գետակին միացած էր:

Գըրաէրէն, այս կէտէն չորս հարիւր մետր վարը, կը միանար Չաթաղ գետին, ուր կը կազմուէր եռանկիւն դաշտագետին մը, որ ժամանակին կը ծառայէր Հաճնոյ բանջարեղէնի պարտէզներուն, բայց 1914-1918ին անմշակ մնացած ըլլալով՝ մենք զայն կօգտագործէինք, իբր զինուորական մարզանքի դաշտ, մասնաւորապէս ձիաւորներու համար:

Ոստիկան զօրաց հետիոտները ոստիկանական չէնքին մէջ կը մնային, իսկ ձիաւորները և անոնց ձիերուն ախոռը կը գտնուէին կառավարարական չէնքին վարը յարկը:

Կառավարական չէնքէն՝ որոշապէս կ'երևէր մեր զօրանոցի պատշգամբ: Երբ հոն ելայ տեսայ թէ՛ դեռ փոխ տեղակալ Նուրին ձիաւորները կարգի կը դնէր զբաղած էր, աւելի ճիշտը դեռ կ'սպասէր բացակայ զինուորներուն: Ան արդէն սկսած էր քայքայել զինուորական կարգ ու կանոնը (տիտիփինը): Երբ ան զիս տեսաւ

աճապարեց ներկայ ձիաւորներու խումբը ոստիկանական զիմացը առաջնորդել:

Երբ ձիաւորներու խումբը ոստիկանատան առջև առաջնորդուեցաւ փոխ Տեղակալ Նուրին՝ ինծի ներկայացուց, ներկաներուն ցուցակը, որ միայն քսան և հինգ ձիաւորներու ներկայութիւնը կը ցուցնէր, հակառակ անոր որ ըստ նախորդ օրուան՝ ներկաներու ցուցակին՝ քս ուսուէն ձիաւորներ պէտք էր ըլլային: Իմ հասկնալիքս հասկցած էի: Նոյն գիշերն իսկ տասը թիւրք ձիաւորներ այլ և այլ պատճառներով պակասած էին. և կեդրոն մնացած էին հայ, քիւրտ և չէքէզ ձիաւորները:

Չուզելով Նուրին զգացնել թէ ես զիրենք հասկըցած էի, պարզապէս հմայեցի որ, այդ օր դուրսէն պաշտօնով Հաճընի կեդրոն եկող հինգ ձիաւորներն ալ ներկայ ոյժին միանան, որոնցմէ մէկն ալ ոստիկան Ահմէտն էր:

Ճամբայ ելնու վրայ էինք, փոխ տեղակալ Նուրին՝ Ահմէտի գիմուին վրայ երկու օրուան արձակուրդ կ'ուզէր, իր ընտանեկան գործերը կարգադրելու պատրուակով:

Չայն մերժեցի և քիչ մըն ալ յանդիմանական ձեւով զգացուցի թէ գացած սեղս ոյժի պէտք ունեի:

Ժամը ճիշտ կէսօրուան 12 էր: Մենք Կեօճէլիմի բարձրունքներու անանցանելի կիրճերուն բերանն էինք: Այն վայրը ուր կը սկսէին խիտ մայրիներու և անանցանելի կիրճերու շարքերը, և կարծես մաս մը Տաւրոսեան հսկայ լեռներու շղթային, որոնց հարաւային լանջերը դեռ իրենց ձմեռուան ճերմակ վերմակը չէին կրցած նետ լ:

Այս անտառներու անցքին մօտ էր որ տասնեակ մը անբնակելի տուններ շինուած էին. 1915—1918ին,

Ռուսները միւս կողմէն դադարեցան և կողմէն Չա-
նոնք հոն հաստատել ուղած էր թիւրք կառավարու-
թիւնը: Այս վայրը կարծես անառիկ բերդ մըն էր,
Հսկնայ ճամբուն վրայ շինուած:

Ձիերուն և ձիաւորներուն կարճ հանգիստ մը
տալու համար՝ հոն կանգ առինք: Ռուսներին շինած
էր իր տունը և անոր բոլորովը ծաղկեցուցած:
Բայց անոնք՝ մի քանի ամիս յառաջ այդ տեղը ձը-
գելով կրկին Ռուսների վերադարձած էին:

Անոնց գաղթելէն վերջը թիւրքը նորէն զանոնք
կտրած և փլցուցած էր: Մի քանի փայտի համար
ամբողջ շէնքեր հիմնադրուած փլցուած էր: Հոտ կրկին
հաստատեցի թէ թիւրքին ձեռքը ահիծուած էր: Ան
չէ գիտցած չինել: Ան իշխած է միայն քանդակով: Ան
կտրած է զիականերու վրայ իշխելու համար, անընդ-
ունակ քաղ. քակրթութիւն, որով ժամանակը եկած է
յանձնելու այս հողերը այն ազգին որ ընդունակ քաղա-
քակրթութիւն և շինեցնելու:

Հոս զմայլեցայ՝ օդին, ջուրին, կոյս անտառներուն
կարմիր հողին և սքանչելի դիրքին. կ'երազէի թէ
այլևս մօտեցած է կիլիկեան սուրբ հողին ազատու-
ութեան ժամը, և ինքզինքս հարիւրաւոր տարիներ ետ
տանելով՝ կը մտաբերէի թէ այդ տեղէն անցած էին
մեր նախնիքները, Ռուբէնի և Լեւոնի հայ մարզիկ-
ները, փառք կուտայի որ այլևս ազատուելու վրայ էր
կիլիկեան:

Եւ կըսէի ինքնիրենս թէ՝ երեկուան կողոպտող
և կոտորող մարդասպանները հայուն իշխանութեան
պիտի ենթարկուէին, պիտի քաղաքակրթուէին և կամ
այդ Ռուսներիցներուն պէս պիտի կորսուէին և վերա-
դառնային այն Մոնկոլներու հայրենիքը որ իրենց
ժողովուրդ տուած էր:

Մինչ այդ Գեմ գիւղը երթալիք ճամբան երկու քի-
կը բաժնուէր մէկը որ աւելի կտրուկ էր՝ Եմաճանը
գիւղէն կանչէր, իսկ միւսը քիչ մը աւելի երկար
էր՝ Գաչըզը ըսուած գիւղէն: Ես նախընտրեցի վերջին
ճամբան շարունակել, ուր մենք ունէինք թիւրք,
քիւրա և չէրքէզ գիւղացի բարեկամներ, որոնք քանի
քանի անգամներ իրենց հաւատարմութիւնը մեզի
ցոյց տուած էին:

Ճիշտ ժամը Չին Գաչըզը գիւղին մօտեցած էինք,
ուր խումբը իրենց յիշնապետովը բլուրին մօտ ձը-
գեցի և հետս առնելով երկու ձեւաւորներ, սոյն գիւղի
մըխթարին տունը իջայ:

Մըխթարը տունէն բացակայ էր, բայց հոն գտայ
գիւղացի Հասանը որուն վրայ ես շատ վստահութիւն
ունէի, որովհետեւ զայն քանի մը անգամներ փոր-
ծած էի:

Աչքերու հանդիպումով ան ինծի հասկցուց թէ
սուանձին խօսելիք ունէր, որով ձիւ և երկու ձիա-
ւորները մըխթարին տունը ձրգեցի և Հասանին ըսի
որ գիտ գիւղի իմամին տունը առաջնորդէ:

Ճամբուն վրայ ան մի քանի բառերով ինծի հասկը
ցուց — Թրքական կազմակերպուած չէթէյական խումբի
մը Սերաստիոյ կողմէն սահմանը անցած ըլլալը
լսելը էր բայց չկրցաւ ըսել թէ ո՞ր ուղղութեամբ
գացած էին: Սակայն ան ըսաւ թէ այդ չէթէյական
խումբը յայտնի չէթէյապետ Արապ Ալիի հրամա-
նատարութեամբ քսան և հինգ հոգիէ կը բաղկանար,
և աւելցուց նաև թէ Նահիէի երեսելիներէն ոմանք
այդ չէթէյները կը հովանաւորէին, թէև չկրցաւ ըսել
անոնց անունները:

Մենք խօսելով իմամին տունը մօտեցած էինք,
երբ տեսայ թէ ութսուն տարեկան ալեւոր իմամը իր

գաւազանին կրթնելով դէպի մեր կողմը կուգար: Երբ զիս տեսաւ, թրքական ճոխ քաղաքավարական բառերով բարի գալուստ մաղթեց, որուն 'պատասխանեցի ես ու մասնաւորապէս աւելցուցի թէ կուգայի զինքը բարեւելու՝ խնայելու համար իր ծերութեան: Բայց ան արդէն լուր առած ըլլալով մութարիւն տունը իջնալս ինք աճապարած էր զիս գիմաւորելու համար, հոն գալու:

Հոգ աչքիս առջև պարզուեցաւ թիւրքը կարգապահ, և թիւրքը իր մեծերը յարգող, և նմանապէս թիւրքը քաղաքագէտ:

Բայց ինչո՞ւ այդ միեւնոյն թիւրքը սպաննիչ, կողոպտիչ և քանդիչ էր: Ութսուն տարեկան ծեր թիւրք գրանական մը, այն ալ գիւղին իմամը, կը վազէր հայ սպայի մը բարեգալուստ մաղթելու, մինչ տարի մը յառաջ կարելի է նոյնիսկ իր ժողովուրդին կը քարոզէր թէ «հայը անկրօն է, պէտք է ըսպաննել, կողոպտել և անոր տունը այրել ու քանդել» իսկ այս օր իր գաւազանին կրթնած կը վազէր, վայրկեան մը առաջ իր հաւատարմութիւնը ցուցնելու: Եզրակացութիւնը որոշ էր որովհետեւ թիւրքը քաղաքագէտ եւ կեղծաւոր է:

Իմամին հետ մի քանի քաղաքավարական խօսակցութենէ վերջը, խնդրեցի որ իր տունը վերագառնայ՝ յայտնելով իրեն թէ Եւստանը գիւղ պիտի երթայի ձուկ որսալու համար, միեւնոյն ատեն Հասանին դառնալով պատուիրեցի որ ուռկանը առնելով (Եւստանը գետեզերքը գայ):

Թէև իմամը խնդրեց որ իր տունն ալ պատուելու համար Սուրճ մը առնեմ, բայց չնորհակալութիւն յայտնելով իրմէն հեռացայ:

Պէթէներուն մասին այսչափ լուր առնելով կը

խորհէի ժամ առաջ Եւստանը հասնիլ, մեր լրտես Մըսթօն ալ տեսնել և անկէ ալ ծանօթութիւն առնել:

Երկու ձիաւոր զինւորներուս ընկերակցութեամբ Եւստանը ուղղուեցայ, իսկ խումբին հրամայեցի որ Եւստանը և Քէն Գիւղի մէջտեղ գտնուող բլուրի կողքին վրայ մեզի սպասեն:

Ժամը չորս էր, Եւստանը գիւղին մէջէն անցնելով գետեզերք իջայ, հազիւ գետեզր հասած էի երբ արդէն մեր լրտես Մըսթօն հոն տեսայ:

Ան, մի քանի բառերով ինձի իրականութիւնը հասկցուց, թէ և իր ըսածները Հասանին ըսածները հաստատուելէ զատ ուրիշ բաներ չ'էին:

Բայց ես կը փափաքէի Նահիէյի ժողովուրդէն չէթէներուն օգնողները հասկնալ: Մըսթօն բացորոշ կերպով բաւ թէ Քենցի Մուլլա Օսման և Եւստանը գիւղին միւթար Մուհամէտը՝ չէթէները Սեբաստիոյ սահմանը դիմաւորած, անոնց ուտելիքները ապահոված և նոյնիսկ շատ գաղտնօրէն գիւղացիներուն մօտ բրոքակահաւ ըրած էին որ ոստիկան զինւորներուն չ'օգնեն:

Հոն հասնելէս մի քանի վայրկեան չանցած՝ արդէն գետեզրը լեցուեցաւ գիւղացիներով, որոնք ձուկ որսալու կ'աչխատէին: Այդ ալ Եւստանը գիւղին սովորութիւնն էր երբ ուէ կառավարական յայտնի պաշտօնեայ և կամ նշանաւոր անձ մը իրենց գիւղը գար, անոնք ըստ սովորութեան, ձուկ կ'որսային, անոնց հրամցնելու համար, քանի որ այդ գիւղի գետեզերքի ձուկեւր իրենց անուշութեամբ շատ նշանաւոր էին: Այդ ատեններն էր որ մէկէն աչքիս վարկաւ Մուլլա Օսմանին եզրայրը, Ալի Բըզան: Զինքը կանչելով՝ ժողովուրդին մէջ բարձր ձայն տն թէ՛

կը փափաքէի այդ գիշեր եղբօրը Մուլլա Օսմանին հիւրը ըլլալ, ինչպէս որ իրեն խոստացած էի անցեալ անգամին:

Ալի Րըզան՝ կարծես շանթահարուած գունատեղաւ բայց և այնպէս «հրամայեցէք» ըսելու համար մի քանի բռներ կակաղեց:

Ես այդ վայրկեանին փոխանակ Ալի Րըզային կացութիւնը դիտելով՝ իր մօտ գրնուող եամանլը գիւղին միթար Մուհամէտը կը դիտէի: Ան ալ իր կարգին գունատեցաւ: Այլեւս ինծի համար գաղանիքին կծիկը քակուել սկսած էր, հասկցայ թէ եկող չէթէները գողութեան և աւաղակութեան համար եկած չէին, քանի որ անոնք Նահիէի հարուստներուն կողմէն կը դիմաւորուէին, ազգայնականներուն կողմէն կը հիւրասիրուէին: Ուրեմն անոնք «յեղափոխական» նպատակաւ եկած էին:

Արեւի մայրամուտին մէկ մամ մնացած էր, ուստի Եամանլը գիւղը ձգեցի, Քէն գիւղը հասնելու համար: Ճամբուս վրայ սպասող մեր ոյժն ալ ինծի միացաւ, որով ճիշտ ժամը ճին Քէնի ձորէն կը բարձրանայինք: Ինչպէս որոշուած էր, մեզի մուլլա Օսմանին տունը առաջնորդեցին: Ասոր տունը իսկապէս այդ գիւղի պալատն էր, իր գիրքով կ'իշխէր. թէ՛ գիւղին և թէ՛ ալ անոր առջև տարածուող դաշտին:

Ըստ այդ շրջանի գիւղական սովորութեան, Քէն գիւղին աղաները մուլլա Օսմանին հիւրասնեակը եկած էին, առաջին ինծի բարեգալուստ մաղթելու, երկրորդ ինձմէ արտօնութիւն առնելու, որ մեր զինուորները իրենց տունները հիւրասիրեն: Իրենց ցոյց տուած հիւրասիրութեան համար շնորհակալութիւն յայտնելով ըսի թէ՛ անոնց մէկ մասը արդէն պիտի մեկնի, իսկ մնացեալ մասն ալ սիրով իրենց հիւրերը պիտի ըլլային:

Քաղաքավարական բարեւներէ և գիւղի աղաներուն ինծի ուղղուած բարեգալուստի մաղթանքներէ յետոյ յարմարօրէն պատրաստուած հիւրասնեակը առաջնորդեցայ, ուր Մուլլա Օսմանի ընտանիքէն զատ ուրիշներ իրաւունք չունէին ներկայանալու:

Մուլլա Օսման, հազիւ քառասուն տարեկան, միջահասակ, լեցուն յոնքերով գէր մարդ մըն էր: Իր դիմագիծը, մասնաւորապէս իր սև աչքերը և անոնց նայուածքը կը ցուցնէին թէ շատ խորամանկ մէկն էր: Իր զարգացումը կեսաբիրոյ և Դոնիայի թիւրպէ (իսլամական կրօնքի զպրօցներուն) մէջ առած ըլլալով, թէև չէր շատ զարգացած՝ բայց մոլի միւսլիման մըն էր: Միեւնոյն ատեն շատ քաղաքավար էր: Իր խիստ ճոխ թրքերէնովը բարեգալուստ մաղթելէն վերջը ինծի ներկայացուց իր 70 տարեկանի մօտ ծեր մայրը և իր երկու կիները, մէկը քսան միւսը տասը և ութը տարեկան տղաքներով, ըսելով թէ անոնք իր մեծ կնոջ զաւակններն են, իսկ չորս տարեկան ալ աղջնակ մը իր երկրորդ կնոջմէն: Գալով փանտիկիններուն՝ անոնք իրենց եաղմայով փաթթուած ըլլալով՝ հազիւ աչքերնին կը փայլէին:

Այս ձեւակերպութիւնէն վերջն էր որ պզտիկ հարսը կուժով ջուր բերաւ, ձեռքերս և երեսս լուալու համար: Գիւղական աւանդական սովորուածութիւններէն մէկն ալ այդ էր: Երբ մէկը, յարգելի հիւր մը ունենար, տանտիկինը ջուր կը բերէր որ հիւրը լուացուի: Այսպէսով հիւրը յարգուած կ'ըլլար տանտէրին կողմանէ, որով հիւրը ստիպուած էր լուացուիլու: Երբ հարսը լուացքի ամանը առջեւ դրաւ և ջուրին կուժը իր ձեռքին մէջ, սկսաւ ջուրը թափել. աեսայ որ ան կը զողբողար: Ես կարծելով

Թէ ինձմէ վախճալուն համար է որ կը դողդղար, չի շարունակեցի լուացուիլ և երբ քաղաքավարօրէն շընորհակալութիւն յայտնելով ետ քաշուելու վրայ էի, հարսը իր ձեռքէն թուղթի կտոր մը դեմին ձգեց, ճիշդ այն վայրկեանին՝ երբ Մուլլա Օսման դուրս կը նայէր, և այն ատենն էր որ հարսին բերնէն քանի մը բառեր լսեցի. «Եղբայր, ես այ հայ եմ. բոլոր քուղորդ վերցուր»: Վայրկեանին ծունկս թուղթին վրայ դրի, որ իմ կողմս դառնալու վրայ եզոզ Մուլլա Օսմանը չափանէ: Հարսը թէև լուացքի ամանը և կուժը վերցուց, բայց ես դեռ ծունկի վրայ էի, որով Մուլլա Օսմանէն խնդրեցի որ դուրսէն Կէնձօ Չափուշը ինծի կանչէ: Երբ ան դուրս ելաւ, անմիջապէս թուղթը տեղէն վերցնելով կարդացի հետեւեալը «Եղբայր, ես ալ հայու աղջիկ մըն եմ, իմ ալ երակներուս մէջը դեռ հայկական Սուրբ արիւնը կ'եռայ. յարգելի եղբայրս Պ. սպայ, ուշադրութիւն ըրէ, որովհետեւ երկու օր առաջ թիւրք չէթէներուն պետք մեր տունը եկածէր, որոշեցին որ Բեգի թակարդի մէջ ձգեն ու սպաննեն քեզ և քու զինուորներդ: Թիւրք չէթէները Կեպէլի զիւղ կը գտնուին, այդ կողմերը մի երթար, քու անդին կեանքիդ համար ուշադրութիւն ըրէ» ստորագրութիւնը անընթեռնելի էր:

Երբ երկտողը կարդալէ յետոյ գլուխս վերցուցի տեսայ թէ՛ նորէն այդ հարսն էր որ, հեռուէն զիս կը դիտէր: Գլխովի շնորհակալութիւններս յայտնելով թուղթը շուտով մը գրպանս իջեցուցի:

Կէնձօ Չափուշ թէև քիւրտ էր, բայց քաջ էր, երկար տարիներէ ի վեր ոստիկան ըլլալով բոլոր գիւղացիները և անոնց մտադրութիւնները կը ճանչնար: Մաս նաւարապէս ինծի հանդէպ հաւատարիմ ըլլալուն ալ վստահ էի, որով Մուլլա Օսմանի ներկայութեան իսկ,

այս գիշերուան համար ձիաւորներէն քսանը Բեգ զիւղին մէջ տեղաւորէ, իսկ դուն տասը ձիաւորներով մօտակայ չէրքէզ գիւղը պիտի երթաս և Պոլլաս գիւղացի աւագակետ Ղալիպը պիտի ձերբակալես, ողջ կամ մեռած:

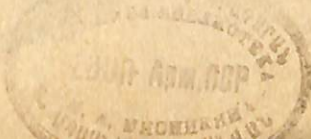
Այս հրամանը տուած ժամանակոյ Մուլլա Օսմանին: Որ քովս նստած էր, շեշտակիօրէն երեսն ի վեր նայեցայ և տեսայ որ ան շատ գոհ էր այս տուած հրամանէս:

Կէնձօ Չափուշ թէև շատ խորամանկ բայց չհասկնալով իմ մտադրութիւնս իր նայուածքովը ինծի կը հասկցնէր թէ այս խօսակցութենէն դժգոհ էր: Արդ, ես աւելցուցի — Կէնձօ Չափուշ, Մուլլա Օսմանը իմ շատ հաւատարիմ բարեկամս է, իրմէ պահելիք ունէ բան չ'ունիմ, գիտես թէ այս անգամ ես Հաճընէն ելածեմ այդ սրիկայ Ղալիպէն և միւս սրիկայ Մէմէն Ալիէն այս Նահիէն աղաւթելու համար: Արդ կ'ուզեմ այս անգամ զանոնք անպայման ձերբակալել, ողջ ըլլան կամ մեռած:

Կէնձօ Չափուշ կանգնած՝ զարմացական շեշտով մը ինծի կը նայէր իսկ ես Մուլլա Օսմանին դառնալով դուք ինչ կը մտածէք և ինչ խորհուրդ կուտաք բարեկամս ըսի: Մուլլա Օսման ուրախ և գոհ սրտով հաստատեց ըսածներս և նամանաւանդ Մէմէն Ալիին հանդէպ շատ խիստ գտնուիլ յանձնարարեց, որովհետեւ իրեն և անոր մէջ վրիժառութեան հին խնդիրներ ըլլալը հասկցած էի:

Վերջապէս Մուլլա Օսման ուրախ էր, որ ես լուր չունենալով դուրսէ, եկած չէթէներէն, եկած էի ներսի չէթէները հետապնդելու: Իսկ ես իմ կարգիս գոհ էի, որ Մուլլա Օսմանը կը գինաթափէի: Բայց Կէնձօ Չափուշ մտահոգ էր իմ և Մուլլա Օսմանին նոր բարե-

95-1197

կամութեան համար, կէնճո չափուչ գիտէր թէ Մուլլա Օսման որքան մեղի համար վնասակար թշնամի մըն էր, նոյնիսկ կը ցուէր որ ես միամիտօրէն զինւորական գաղտնիքներս անոր կուտայի:

Իրիկուան ճաշը արդէն պատրաստ էր, ըստ սովորութեան գիւղին բոլոր աղաները Մուլլա Օսմանի կողմանէ պատրաստուած սեղանին մասնակից պիտի ըլլային, հետեւաբար ինծի համար պարտաւորիչ էր ընդհանրութեան համար յատուկ հիւրասենեակը իջնալ Մուլլա Օսման իսկապէս պէտք եղած պատրաստութիւնները տեսած էր, հիւրասիրելու համար հետս գիւղին բոլոր աղաները: Իսկ գիւղին աղաներն ալ իրենց կարգին հիւրասիրած էին ոստիկան ձիաւորներս:

Ճաշէն վերջը երբ թրքական սուրճերնիս ալ առինք, որոշեցինք որ յաջորդ օրը Շար Տէրէսի Մինաս Քէնեային այցելութիւն տալով՝ կէսօրուան ճաշերնիս հոն առնել:

Իսկ ես յոգնած ըլլալս առարկելով ննջասենեակս քաշուեցայ. որովհետեւ այդ թուղթի կտորը, ճաշի ժամանակ իսկ զիս շատ հեռուները տարած էր: Նոյնիսկ կասկածիլ սկսած էի, Մուլլա Օսմանի հարսին վրայ թէ կրնար սորված ըլլալ, ըսելու թէ «եղբայր ես ալ հայ եմ և այս թուղթը շուտ վերցուր»: Բայց իր գրած մի քանի տող հայերէն գրերը... վերջապէս Սինէմայի պէս աչքիս առջև շատ մը բաներ կը պարզուէին, մտքիս մէջ կը ծնէին և անմիջապէս աներոյթ կ'ըլլային: Ի վերջոյ որոշուած տուր, պատրուակով մը Մուլլա Օսմանը տունէն հեռացնել և աշխատիլ հարսին հետ խօսելու:

Ինծի համար, Մուլլա Օսմանի տունէն հեռացումը շատ զիւրիւն կուգար, բայց չէի կրնար որոշել թէ

ի՞նչպէս պիտի յաջողէի հարսին հետ խօսելու: Վերջապէս Մուլլա Օսմանը քովս կանչեցի, իրմէ բարեկամաբար խնդրեցի որ այդ գիշեր իսկ Գոյունլու գիւղ իջնայ և հոն հասկնայ թէ Մէմէն Ալին ո՞ւր կարելի է գտնել: Աւելցուցի նաև թէ՝ ինծի համար անկարելի էր այս խիստ կարեւոր պաշտօնը ուրիշի մը վստահել, բայց իրեն բարեկամութեան վրայ վստահութիւն ունենալուս համար կը փափաքէի որ ինծի օգնէր և այդ խիստ կարեւոր պաշտօնը ինքը տնօրէնէր կատարէր: Ես լաւ գիտէի թէ՝ իրեն և Մէմէն Ալիի մէջ շատ հինէն մնացած վրիժառութիւն մը կար, որով, յուսայի թէ իմ առաջարկս պիտի չմերժէր:

Մուլլա Օսման շատ գոհ էր, որ այս լուրջ պաշտօնը իրեն կը վստահէի, ուստի զայն շատ սիրով ընդունեց: Միւս կողմէն ես գիտէի թէ Մուլլա Օսման փոխանակ Մէմէն Ալիին թագստոցը ստուգելու, անմիջապէս պիտի երթար իր հովանաւորած Արապ Ալի Չէթէյապետին քով, և պիտի ըսէր թէ՝ ես իրենց ներկայութեան լուր չունիմ, որով, երբեք զիրենք հետապնդելու եկած չեմ, և եթէ միւս կողմէն յաջողէր Մէմէն Ալիի թագստոցին վրայ ալ հաստատ լուր մը առնելով զայն ինծի հաղորդել՝ մէկ քարով երկու թռչուն զարկած պիտի ըլլար: Իսկ ես ալ գոհ էի որ, դռնէ հինգ և կամ վեց ժամուան համար Մուլլա Օսմանը իր տունէն կը հեռացնէի և այդ ժամանակամիջոցին՝ ինծի կարելի պիտի ըլլար հարսին հետ խօսելու:

Մուլլա Օսմանին առաջարկեցի որ կէնճո Չափուչը եթէ պէտք է նոյնիսկ մէկ քանի վստահելի ոստիկաններ ալ միասին առնէ, Բայց ան մերժեց, ռեւէ ոստիկանական ոյժ առնել, այլ՝ պարզապէս խնդրեց որ ոստիկան Ահմէտը իրեն ընկերանայ:

Հոն էր որ փոխ տեղակալ Նուրիի ոստիկան Ահմէտի և Մուլլա Օսմանի զինակցութիւնը ինծի յայտնուեցաւ: Սիրով իր առաջարկը ընդունեցի և կէնճո Չավուչը քովս կանչել տալով հրամայեցի որ անմիջապէս ոստիկան Ահմէտը Մուլլա Օսմանին ընկերացնէ:

Այս հրամանիս վրայ՝ կարծես թէ կէնճո Չավուչ իր աչքի նայուածքովն ու շարժուձեւովը ինծի հասկցնել կուզէր թէ ես կը սխալիմ, բայց իմ հրամայական նայուածքիս առջև տեղի տալով՝ հրամանս կատարեց ան:

Երբ Մուլլա Օսմանը ոստիկան Ահմէտի ընկերակցութեամբ գիւղէն հեռացան, կրկին կէնճո Չավուչը քովս կանչեցի և մի քանի բառերով հասկցուցի Մուլլա Օսմանին հետ այդպէս վարուիս և թէ ես ալ զայն իրեն պէս լաւ կը ճանչնայի: Կէնճոն ինծի լուր տուաւ թէ դուրսէն եկող չէթէյախումրի մը առջեւ կը գտնուէինք որոնց կը գործակցէր նոյնինքն Մուլլա Օսմանը:

Այն ատեն, իրեն հասկցուցի թէ՝ ամէն բանէ լուր ունէի. և ճիշտ ատոր համար էր որ Հաճընէն ելած էի: Պօլս գիւղ երթալով Ղալիպին տունը, պաշարելու համար տուած հրամանս պատրուակ էր և թէ բոլոր գործունէութիւնը կընէի, սահմանէն ներս անցնող թիւրք չէթէները առայժմ անգործու թեան մատնելու համար էր:

Կէնճո Չավուչ իսկապէս ինծի հանդէպ շատ հաւատարիմ ըլլալուն համար կուզէր զիս ամենակարող տեսնել: Անմիջապէս ձեռքերուս վրալ նետուելով զանոնք համբուրեց, ըսելով թէ այս կարգադրութիւններուս նպատակը չհասկցած ըլլալուն համար պարապ տեղ զիս մեղադրել սկսած էր, որ Մուլլա Օսմանի

պէս վտանգաւոր թշնամիի մը այդչափ կարեւորութիւն կուտայի և մեր գինւորական գաղտնիքները անոր տալով մեր գործերը դժուարացնէի:

Այդ հրամանը փոխուած էր, կէնճո փոխանակ Պօլս գիւղ երթալով Ղալիպը փնտռելու, անոր քովէն անցնելով մօտակայ Շար Տէրէսի զիւղը պիտի երթար և հոն ինծի պիտի սպասէր ան, միևնոյն ատեն լուր պիտի տար նոյն գիւղին հայազգի Մինաս Բեհեային թէ՝ յաջորդ օրը կէս օրուան ճաշը իր քով պիտի առնենք:

Երբ կէնճո Չավուչն ալ քովէս մեկնեցաւ, ես կրկին այդ թուղթի կտորը ձեռքս առի և կարդացի: Կարծես թէ ան ելքադրական հոսանք մը ունէր, որ իմ մարմնիս մէջ ներմուծեց, անմարելի կրակ մը ձգելով հոգիիս մէջ: Ննջասենեակիս մէջ կը դառնայի անդադար: Վերջապէս լոյսն ալ մարելով մուսթին մէջ՝ կ'ելլէյի և կը նստէի: Ճիշտ կէս գիշերուան ժամը 12ն էր, երբ կէնճո Չավուչն ալ իր ձիաւորներով հեռացաւ անկէ: Գիւղին մէջ լուսթիւն կը փրէր, հազիւ թէ երբեմն երբեմն հաչող շուներուն և ոռնացող շնագայլերու ձայնը կը խանգարէին այս լուսթիւնը, իսկ ես ասդին՝ չէի կրնար քնանալ: Այդ մէկ երկու ժամուան մէջ հարիւրաւոր փլաններ գծեցի և գծելէն վերջը կը հասկնայի թէ անոնք սխալէին, և վերջապէս յուսալքուած և յղթուած՝ անկողնիս վրայ ինկայ:

Նոյն օրուան տասը ժամուան յոգնութիւններս և երեք չորս ժամուան հոգեկան տաքնապալի վիճակս զիս ջղայնացուցին: Սկսած էր վրաս ջերմութիւն մը գալ: Գլուխիս մէջ հազարաւոր պղնձագործներու իրենց ծանր մուրճերով պղինձ ձեռնելին կը լսէի: Այլևս անտանելի դրութեան մատնուած էի և կը մտածէի թէ ինչո՞ւ համար իմ և զիւրներուս կեանքին վտանգ ըլլալը

գրող, այդ հայու աղջիկը, միայն մի քանի բառ գրած էր, ինչո՞ւ չէր գրած թէ ո՞ւր եւ ի՞նչպէս մահա-
փորձ պիտի ընէին, եւ եթէ իսկապէս գրածը ձիւտ
ինքն ալ հայու աղջիկ էր՝ ինչո՞ւ համար ժամերով
զիս կը չարչարէր, ինչո՞ւ համար չէր երեւար, քանի
որ Մուլլա Օսմանը տունէն հեռացած էր երկու ժամէ
ի վեր:

Այլեւս կասկածիլ սկսած էի, կը մտածէի երթալ
հարսը գտնել եւ անկէ բռնի բացատրութիւն պա-
հանջել: Բայց այդ տան ո՞ր սենեակէն, ո՞ր ննջա-
սենեակէն փնտռել: Յետոյ այդ երկու պատանիները եւ
անոնց մայրը կային, իսկ սա Մուլլա Օսմանին ծեր
մայրը, եւ կամ տան Սպասուհին...: Վերջապէս ծովու
ալիքներուն խաղալիկ եղող կիսախուլ նաւակի մը
դրութեան ենթարկուած էի, ջուրին ուզած կողմը կը
շրջէի, կարծես այլեւս բանականութիւնս կորսնցու-
ցած էի, թէեւ արթուն՝ բայց կ'երազէի: Ճիշտ այդ
պահուն թեթեւ ոտքի ձայն մը լսեցի, յանկարծ երա-
զէ արթնցողի նման՝ ոտքի վրայ ցատկելով ելայ եւ
աննպատակ ձեռքերս գէնքս տարի:

Այդ վայրկեանին, մօտենալով ինծի, կնօջական
խիստ փափուկ ձայնով մը, ան ինծի լսաւ «Սիրելի
եղբայրս, Սպայ Պօղոս, ես ալ քեզի պէս հայ եմ» իր
ձայնէն յայտնի էր որ ինքս ալ իր կարգին մզձա-
ւանջի մի քանի ժամեր ապրեր էր, ինչպէս ես նոյն-
պէս ինքը, կայրէր եւ կը զողողար:

Վերջապէս նա հետզհետէ սկսաւ հանդարտիլ: Նրս-
տանք ննջասենեակիս խորը, փայտէ սնտուկներու վր-
այ. որ կը գտնուէր պահարանին առջև՝ քով քովի:

«Սիրելի եղբայրս, ահա երկրորդ անգամն է որ մեր
գիւղը կուգաս, ես քեզ երեք անգամ տեսայ, բայց քու
մասիդ տառնեակ անգամներ նոյնիսկ մեր այս տան մէջ

լսեցի: Առաջին անգամ որ եամանլը՝ գիւղը տեսայ՝
կարծեցի թէ աչքերուս առջևը յոշոտուող եւ թեւերուս
մէջ իր հոգին աւանդող Սիրական եղբայրս յարու-
թիւն առած էր: Աստուած իմ, ինչ նմանութիւն,
արդեօք ան իսկապէս յարութիւն առած է ըսի, բայց
այդ կարելի չէր, որովհետեւ այդ Աստուածներու յա-
տուկ էր, յուշաբերեցի մանաւանդ որ, Սիրական եղ-
բայրս այս թեւերուս մէջ իր հոգին աւանդած էր... ,
լսելով՝ սկսաւ հեծկլտալ:

Վայրկեանապէս ձեռքովս բերանը գոցել փորձելով՝
խնդրեցի որ ձայնով չմտնէ մեզ, զգացուած իր պատ-
մութենէն՝ զինք ապահովցուցի թէ ասկէ վերջը իր
մեռած Սիրական եղբորը տեղը բոլոր ապրող հայու-
թիւնը կրնայ դնել, մասնաւորապէս զիս, որ անոր
նմանութիւն ունիմ եղբորը տեղ դնել, եւ ուխտեցի իր
հարազատ եղբորը չափ սիրել: Ան ըսաւ. «Ասկէ վերջը
քու յաջողութեանդ համար պիտի աղօթեմ, որ Աստ-
ած պահէ զքեզ եւ բոլոր հայերը, որոնք ազգին համար
կ'աշխատին: Ես կրկին ու կրկին շնորհակալութիւններս
յայտնեցի իր աղնիւ զգացումներուն համար: Թէեւ ան
յայտնեցի իր աղնիւ զգացումներուն համար, յայտ-
դեմ կ'ուզէր իր անկեղծ սէրն ու զգացումները, յայտ-
նելու համար բառեր փնտռել եւ կաճապարէր որ վայր-
կեան մը յառաջ ինծի ամէն ինչ պատմէր, ինչ որ
թուղթի կտորի մը վրայ երկու բառով գրած էր:
Իրեն ըսի թէ կարելի է մենք ժամանակ չենք ունե-
նար երկար խօսելու, եւ խնդրեցի որ անմիջապէս իր
գրածներուն մասին բացատրութիւններ տայ:

Ան զիս փառահեցուց թէ այդ ժամուն ես եւ
ինքը ապահով էինք եւ ոեւէ մէկը մեզի անհանգիստ
չէր կրնար ընել, նկատի ունենալով որ Մուլլա Օս-
մանն ալ տունէն բացակայ էր:

Այն ատեն խնդրեցի, որ իր ինքնութիւնը ինծի

յայտնէ: Պատասխանեց թէ զինքը «Մագպուլէ» կը կոչէին: Ես կրկին խնդրեցի, որ իր հայ անունը յայտնէ, նա երկար ա՛յս մը քաշելով զիմ Աւագանի անունս Սիրուհի ե» ըսաւ:

Աւելի յառաջ երթալով՝ ծնած քաղաքը և մականունը հարցուցի. բայց ան շատ գորովալից թոնով մը ըսաւ. «առ այժմ զանոնք քեզի պիտի չըսեմ, բայց կը խոստանամ զանոնք քեզի յայտնել, երբ յարմար ժամանակը գայ և դուք հայերդ իսկապէս Հայաստանին և Կիլիկիոյ տէրը դառնաք և իշխէք: Այն ժամանակ կարող կըլլաք առանց վնասուելու պաշտպանել ձեր ընտանիքը և նամուսը: Արդ սիրելի եղբայր, ես չեմ ուզեր որ առայժմ իմ մականունս ու ծնած քաղաքս ճանջցուի, որովհետեւ հօրս, մօրս և եղբորս մահէն վերջը նոյնիսկ, անոնց դահիճներու քմահաճոյքներուն ենթարկուած և անոնցմէ մէկուն հետ ալ ամուսնացած և անկէ ալ տղայ և աղջիկ դաւակներ ունեցող դժբաղտ հայուհի մըն եմ, և ուխտած եմ ծնողներուս անմեղ արիւններուն վրէժը լուծել:

«Անոնց վրէժը չլուծած այս աշխարհէն պիտի չըբաժնուիմ, Ախ սիրելի եղբայրս, զիս բնաւ մի մեղադրեր. երբ կը տեսնես որ այդ դահիճներու մէկէն ալ՝ այս երկու լակոտներուն կեանք տուած եմ, որովհետեւ առանց այս կերպը ընդունելու, արդէն ես ալ մեռած պիտի ըլլայի: Բայց ինչո՞ւ մեռնիլ երբ դեռ իմ անմեղներուս արեան վրէժը լուծելու առիթը և պարտականութիւնը կայ...»:

Ես չէի հասկնար անոր Մագպուլէ կոչուելուն գաղտնիքը, նամանաւանդ բոլոր Նահիլէի բնակիչները զինքը կը ճանչնային Ռումէլիցի խայրին աղջիկը: Խնդրեցի որ գոնէ ինծի այս գաղտնիքը իմացնէր: Այո, սիրով և ցաւով քեզի պիտի պատմեմ, ըսելով

սկսաւ «1915ին ինչպէս բոլոր հայութիւնը նոյնպէս մեր ընտանիքն ալ զէպի տարագրութիւն՝ ճամբայ ելած էինք: Ծամբուն վրայ՝ մեր քաչկրտուելուն տառներորդ օրն էր, Գաղպէլ կոչուած վայրը հասած էինք: Հոն աւազակներու կողմէ յարձակում կրեցինք: Մեր ապահովութեան համար մեզի ընկերացող ոստիկաններն ալ չէթէներուն միանալով մեր մէջ գտնուող այր մարդիկը անխնայօրէն սպաննել սկսան:

Այն ատեն մայրս, հազիւ 20 տարեկան եղբայրս Սիրականը իմ և իր մէջը առնելով պահել փորձեց: Խեղճ մայրս կը կարծէր թէ այդպիսով կարելի էր զայն պահել: Մէկէն չէթէյապետը ձեռքի երկայն սուրը հանած եղբորս վրայ խոյացաւ: Խեղճ մայրս զուկին վրայ նետուեցաւ, զայն իր մարմինովը պաշտպանելու համար, բայց այդ վայրենի չէթէյապետը՝ ձեռքին սուրը մօրս և եղբորս կռնակէն սրտերուն մըխեց և իր սուրը անոնց վրայ ձգելով քիչ մը անդին փախչելու վրայ եղող ուրիշ հայու մը վրան խոյացաւ: Ես այս տեսարանին առջև մարած էի: Երբ աչքս բացի տեսայ թէ եղբայրս Սիրականը կ'ըսէր «Սիրուհի՛, քո՛յրս, սա սուրը քաշէ: Չեմ գիտեր թէ ինչպէս ըրի՛ և այդ սուրը քաշեցի, խեղճ ոխրականը գիրկս ինկաւ, իսկ դժբաղդ մայրս արդէն մեռած էր: Մօրս և եղբորմէս հոսող արիւնը՝ փոքրիկ լիճ մը կազմած էր շուրջս:

«Երբ չէթէյապետը կրկին եկաւ եղբայրս իր ոտքովը հրելով՝ մօրս վրայ նետեց և մի քանի սուրի հարուածներ ևս տուով՝ զայն ալ մեռցուց և իմ կողմս դառնալով իմ ալ մազերս քաշեց: Ես այս անգամ բոլորովին մարած էի: Երբ սթափեցայ, տեսայ որ զլիւռս և գէմքիս վրայ մասնաւոր թափուած մազերը քաշուելով շէյքս մէջ տեղ հանուած էր, նորէն

միեւնոյն չէթէյապեան, էր որը ինծի կը հրամայէր իրեն հետեւիլ:

«Բաւական հեռացած էինք, երբ ան ինծի հրամայեց վրայիս արիւնոտ զգեստները հանելով իր տուած Արնավուտի զգեստները հագնիլ: Այսպէս քսան օրեր լսուէ յեռ թափուեցանք, ենթակայ ըլլալով չէթէյապետ Ռուսէյիցի արնավուտ խայրիին քմահաճոյքներուն: Քսան և մէկերորդ օրը չէրքէզ գիւղ մը հասանք: Գիւղ չի հասած Արնավուտ խայրին՝ ինծի պատուիրեց որ հարցնողներուն խայրիի աղջիկն եմ ըսեմ: «Իսկապէս ալ՝ ինծի հագցուցած Արնավուտի հագուստիս մէջը՝ նոյնիկ ողբացեալ հայրս և մայրս իսկ պիտի չճանչնային: Չէթէյապետ Արնավուտ խայրին քառասուն տարեկան, երկայնահասակ, յաղթանշամ մէկն էր: Ծատ քաջ ոճրագործ մ'էր: Ինքը մարդասպանութեան համար Ռուսէյի մէջ հարիւր և մէկ տարուան դատապարտութեամբ, բանտարկուած և անկէ յատուկէն հանուելով այս տեղերը զրկուած էր մասնաւորապէս հայերը ջարդելու համար: Ես այն ատեն հագիւ տասն եւ եօթը տարեկան աղջիկ մըն էի:

«Իսկապէս չէրքէզները զիս անոր հարս զատ սղիկը կը կարծէին: Խայրին ինծի ըսաւ թէ՝ զիս այդ չէրքէզի գիւղը պիտի ձգէր և կրկին Գազպիլ պիտի վերադառնար, հայերու երկրորդ կարաւանն ալ չարդելու և կողոպտելու, և անկէ վերադառնալէն վերջը զիս ալ միասին առնելով իր հետքը պիտի կորսնցնէր, ու իմ հետս խաղաղ ապրիլ կ'երազէր: Ան ուրախ էր, որ իր ձեռք ձգած հարստութիւնը հարիւր տարի մեր երկուքին պիտի բաւեր:

«Ես այլեւս անոր քմահաճոյքներուն յանձնուած էի, բայց ամէն բան համբերութեամբ կը տանէի, իմ

խեղճ հօրս, մօրս և Սիրական եղբորս վրէժը այս ձեռքերովս իսկ լուծելու համար, որովհետեւ ինքը իր ձեռքերովը իմ աչքերուս առջեւ զանոնք ըսպաննած էր:

«Բայց Գազպիլէն ոչ ինքը, և ոչ ալ իր ընկերներէն մէկը չվերդաբձան: Յետոյ լսեցինք թէ տն իր մարդիկներով երկրորդ կարաւանը ջարդելէն և կողոպտելէն վերջը, քիւրտերու կողմէ բոլորովին ջարդուած էին, իրենց կողոպտուներուն տիրանալու համար: Այսպիսով արգարութիւնը մասամբ գործադրուած էր: Ես ստիպուած էի այլեւս «Արնավուտ խայրիի աղջիկ»ի անունով մնալու:

«Մօտաւորապէս երեք ամիս այդ չէրքէզին տունը մնացի, և ինչպէս ըսի ամէն մարդ զիս Միւսլիման և Արնավուտ խայրիին աղջիկը կը կարծէր:

«Չէրքէզը ուրախութեամբ լսեց չէթէյապետ խայրիին սատկած ըլլալը: Բայց զիս կը մխիթարէր որ եթէ փափաքէի, զիս իմ հայրեալքս Գավալա կրնար զրկել» երբ հասկցաւ թէ ես Գավալա վերադառնալ չէի ուզեր, ան զիս համոզեց հարուստ գիւղացիի մը ծախելու: Ես գիտէի որ խայրիի գողոնները այդ տան մէջ կը գտնուէին: Այդ չէրքէզը շատ լաւ մարդ մըն էր, նամանաւանդ իր կինը և երկու աղջիկները զիս քոջ պէս կը սիրէին, որով ես ալ կը փափաքէի որ այդ գողոններուն մասին բնաւ չխօսելով մէկտեղ՝ զիս ծախէին և այդ զրամէն ալ օգտուէին:

«Օր մըն ալ այս Մուլա Օսմանը այդ չէրքէզին տունը եկաւ: Եւ երբ դիւ տեսաւ անմիջապէս անոր ուղածը վճռեց և զիս հոս իր տունը բերաւ:»

«Ինչպէս չէրքէզ ընտանիքը և անոր գիւղի բնակիչները, նոյնպէս Մուլա Օսմանը և իր գիւղա-

ցիները զիս Արնավուտ չէթէպաշը Խայրիին ազ-
ջիկը Մազպուլը կը կարծէին դեռ:

Այս պատմութեան առջև, այլևս մոռցած էի
Սեբաստիայէն եկող չէթէները և անոնք մասին
հարցումներ ընելը: Կը մտառէի միայն թէ որչափ
անբաղա՞ հայ թշուառուհիներ կան թիւրքերու,
քիւրտերու, չէրքէզներու և արապներու տան մէջ,
որոնցմէ ամէն մէկը իր սե պատմութիւնը ունէր այս-
պէս, որոնք ներկայիս կը չարչարուէին այդ որջերուն
մէջ, հայութեան և հայրենիքի կարօտը քաշելով:

Ես վշտակցելով իր քաշած չարչարանքներուն,
մաղթեցի իրեն որ Աստուած օգնէր հայ ազգին և
մենք կարենայինք իրենց պէս անմեղները ազատել
և անոնց վրէժները լուծել:

Վերջապէս խնդրեցի իրմէն որ քիչ մըն ալ բա-
ցատրութիւն տայ իր երեկոյեան գրած թուղթի կը-
տորի պարունակութեան մասին:

Ան ըսաւ ճասկէ չորս օր առաջ մեք տունը եկած
էին Սեբաստիայէն եկող չէթէյապետ Արապ Ալին
իր երկու ընկերներովը՝ և Հիքմէթ Էֆէնտի անունով
մէկը, որ վերջերս Նահիէի մէջ առջառի վաճառակա-
նութիւն կ'ընէր: Ասոնց կ'ընկերանար Եամանլը գիւ-
ղին մուխթար Մուհամէտը: Այդ իրիկունը ամուսինս
Մուլլա Օսմանը տարօրինակ պատրաստութիւններ կը
տեսնէր: Այդ մարդիկ այս սենեակը առաջնորդեց,
բայց ոչ ես և ոչ ալ առաջին կիներ հոս կրցանք գալ:
Ես որ արդէն ժամանակէ մը ի վեր մը կ'սովորած էի,
զանոնք մօտէն լրտեսներու համար սա (տուպի)
պահարանին ետեւի կողմը բացի և սկսայ մօտիկ ընել
առանց իսկ բառ մը կորսնցնելու: Անոնք կ'որոշէին
որ ամուսինս Մուլլա Օսման առջեւնին իյնար և այս

Նահիյէն Հաճընէն զատուելով՝ Սեբաստիոյ միացնելու
համար Նահիյէի գիւղացիները ոտքի հանէր: Անոնք
կը վստահեցնէին թէ ազգայնական (Միլի) ոյժերը յա-
ռաջ երթալու վրայ, էին. որովհետեւ անոնք օգնու-
թիւն կ'ըստանային Ռուսերէ, Անգլիացիներէ և իտա-
լացիներէ և հիմա առիթն էր ֆրանսացիներու դէմ ըմ-
բոստանալու: Ամուսինս իրենց գաղափարներուն հա-
մամիտ էր, բայց կը հակառակէր առայժմ ըմբոստանա-
լու, նկատի ունենալով հունձքերու դեռ մէջ տեղ
ըլլալը, և կըսէր որ եթէ առանկ բան մը փորձէին
օղանալ մը կը բաւէր իրենց հունձքերը այրելով
փճացնելու և այդպիսով Նահիյէն առանց ուտելիքի
ձգտելու: Վերջի վերջոյ շատ մը խորհրդակցութիւն-
ներէ ետքը Հաճընոյ քու փոխ տեղակալիդ Նուրիին
մէկ նամակը կ'արդացին, ուր զքեզ իսլամական
կրօնքի հակառակ և թշնամի կը ներկայացնէր, բայց
խորամանկ ըլլալուդ համար խեղճ միւսլիմանները կը
խաբես եւ իրարու կը ձգես եզեր, և եթէ իսլամները
քու խօսքերդ մօտիկ ընեն չէրքէզը, քիւրտը և թուրքը
իրարու պիտի թշնամացնես և իրար պիտի ձգես որ
հայերը իշխեն: Թէեւ մխթար Մուհամէտը և ամուսինս
զքեզ պաշտպանեցին, ըսելով որ դուն լաւ ընտանիքի
զաւակ մըն ես և անաչառօրէն հայը, թիւրքը քիւրտը
և չէրքէզը կը կռավարես, բայց վերջի վերջոյ
որոշեցին որ զքեզ անպատճառ ըսպանեն և եթէ կա-
րելի ըլլայ փոխ տեղակալ Գրիգորը յիսնապետ Արամ
կայծակը և Յարութիւն Յովակիմեանը ևս սպաննել:

Անոնք առաջին անգամ քեզի դէմ մահափորձ
որոշեցին, վաղը և կամ միւս օր երբ դուն դէպի
Սեբաստիոյ սահման կեպիլի գիւղի մօտերը քննու-
թեան ելնես, անոնք պիտի աշխատին քեզի միակդ
թակարդի ձգելով սպաննել, և եթէ քու գինւորներդ

քու օգնութեանդ հասնելով գիմադրեն՝ զանոնք ալ պիտի սպաննեն: Ասոր համար որոշեցին և ոստիկան Ահմէտի միջոցաւ փոխ տեղակալ Նուրիին լուր դրկեցին որ կարելի եղածին չափ ոյժդ քիչ ըլլայ. մասնաւորապէս թիւք ձիաւորներ չգտնուին:

Ան ինծի յայտնեց անունները կարգ մը իսլամներու, որոնք մեզի իբր բարեկամներ կը ներկայանային, բայց մեր վտանգաւոր և սոսկալի թշնամիներն են եզեր նամանաւանդ քանի մը Հաճընցի հայերու անունները տուաւ, որոնք Մուլլա Օսմանի մօտ՝ անձնապէս բամբասելով ուզած են զիս նսեմացնել: Այդ ողորմելիները տգիտութեամբ՝ տեղական կառավարութեան ըրածները կը քննադատէին և Ֆրանսական ազնիւ ազգին սխալները շտկել կ'ուզէին, այն ալ Մուլլա Օսմանին սենեակը: Անոնք իրենց թոյլ բերան չատախօսութեամբ Հաճնոյ մէջ եղած ոյժերու մասին լուր կուտային: Այդ կինը ինքը այս ամէնքը լսած է և այդ վայրկեանին որոշած է ինծի լուր տալ, երբ յարմար առիթ մը ներկայանայ: Երբ չէթէներուն իմ դէմ մահափորձին որոշումը լսած է, այն վայրկեանին իսկ՝ ամէն վտանգ աչքի առնելով որոշած է անպատճառ իմ կեանքս փրկելու համար ինծի լուր մը հասցնել: Ան բացատրեց թէ ինչեր մտածէր էր ինծի լուր տալու համար, Նոյնիսկ մահը աչքը առնելով: Բայց բարեբաղտաբար, զանոնք գործադրելու պէտքը չէր տեսած, երբ հասկցած էր թէ ես այդ գիշեր իրենց առնը պիտի մնամ, և անմիջապէս յիշեալ թուղխի կտորին վրայ այդ մի քանի բառերը գրելով յարմար մէկ րոպէին առջևս նետեց, սպասելով ինծմէ մնացածը կարգադրել:

Մագպուլէ օսկի զարդերու մէջ թաղուած էր և այդ իսկ փառաւորն էր որ Մուլլա Օսմանը զինքը

կեանքէն աւելի կը սիրէր: Արդ, ինչո՞ւ համար այդ վտանգները սչեղ առիթ որ կարելի է քու կեանքը պիտի վտանգէիր և դուն պիտի բաժնուէիր քու զաւակներէդ: Յաւելումիս՝ պատասխանեց՝ «Ախ եղբայրս, հայ ազգիս սէրը, անոր՝ իմ երակներուս մէջ շրջան ընող Սուրբ արիւնը, զիս կը ստիպէր, որ ամէն վտանգ արհամարհեմ, ազգիս յաջողութեան և ազատութեան համար, և անոր բարօրութեան նուիրուող աշխատող եղբայրներուն կեանքին խնայեմ որ չվրտանգուին: Այսչափ զրկանք, նախատինք և մահ տեսնելէ վերջը՝ իր հաճոյքին համար ապրող հայը և հայունին անիծեալ թող ըլլան: Իսկ ես, եղբայր, հօրս մօրս և իմ սիրելի Սիրական եղբօրս աչքիս առջև իսկ չարաչար սպաննութիւնը տեսնելէ վերջը, զանոնք մոռնալ... միթէ մաքուր հոգի և սիրտ ունեցող հայ էակին համար, մահացու մեղք չէ: Նոյն իսկ Աստուած զիս պիտի անիծէր, եթէ ազգս մոռնայի, որոշած եմ ամէն ինչ զոհել, ազգիս օգնելու համար:»

Ինչ մեծ հոգի է, հայուն այս իգական սեռի հոգին: Այլևս ամէն բան մոռցած էի և կը պաշտէի հայուն մեծ սիրտը և վեհ հոգին, զոհող, և մարտիրոսացող: Անոր ձեռքերը իմ ձեռքերուս մէջ առնելով ուխտեցի ամէն գնով զինքը ազատել, Բայց ան ինծի պատասխանեց «եղբայր, դուն իմ մասիս բնաւ մի մտածէր, ես քեզի կ'օգնեմ և չեմ ձգեր որ Մուլլա Օսման իր չար ընկերներով քեզի չարութիւն հապցնեն: Իսկ ես ալ քեզմէ միայն կը խնդրեմ որ դուն ալ քու կարգիդ՝ անչափանորօքն աշխատիս հայրենիքին համար: Մենք զոհուեցանք գոնէ զալիք Սերունդը թող հանգիստ կեանք մը անցընէ և հայերն ալ իրեն հայրենիքին մէջ ազատ, անկախ ըլլան:

Փառք, հազար անգամ փառք Աստուծոյ որ հայն ալ այսօր իր ուսը գէնքը ունի և Մուլլա Օսմանի պէս մարդիկ հայ սպային ձեռքը ջուր թափելու համար իրենց կիները կը ներկայացնեն: Ասկէ տարի մը առաջ, այս գիւղացիները, երբ հայ մը անցնէր այս գիւղէն, գիւղը «փխ» ըրաւ, ըսելով զայն կը քարկոծէին, իսկ այսօր ամէնքն ալ բազմիկ կ'ելլեն, երբ հայ սպան եկած է: Այսչափը տեսնելս արդէն ինծի համար երջանկութիւն մըն է: Աստուած հայ ազգին հետը ըլլայ, որովհետեւ Ան շատ զոհուեցաւ և չարչարուեցաւ:»

Այս սիրելի գաղափարներէն համարձակութիւն առնելով, ես կրկին իրմէ խնդրեցի որ իր ծննդավայրը և մականունը ինծի յայտնէ: Բայց ան իր առաջին խոստումը կրկնեց, աւելցնելով թէ ճերմ մեր անկախ և ազատ հայրենիքը ունենանք՝ մեր ընտանիքին արձանը կանգնել պիտի տամ Գաղպէլին այն վայրը ուր անոնք սպանուեցան և իմ կոյսութեանս պատիւը տուիմ հոն: Այն ատեն պիտի յայտնէի ծննդավայրն ու մականունը:»

Սիրուհիին քով հայասիրութեան և հայրենասիրութեան փափաքը այնքան մեծ գտայ որ, մեր երկու երեք ժամուան խօսակցութիւնը կարծես հինգ վայրկեան եղած ըլլար:

Արդէն առաւուան ժամը երեքն էր: Գիւղը կարծես կնամաց կամաց կ'արթննար, բայց ան յէր ուղէր ինձմէ զատուիլ և յայտնի էր թէ հայութեան և հայրենիքին կարօտը կ'առնէր, իսկ ես հոգիով և սրտովս զինքը կը պաշտէի, իր հայրենասիրութեան համար, իրրեւ անկեղծ և հարազատ քոյրս: Ան վերջին վայրկեանին ձեռքս համբուրեց և «մնաս բարով եղբայրս, Աստուած քեզի պահէ և օգնականդ ըլլայ

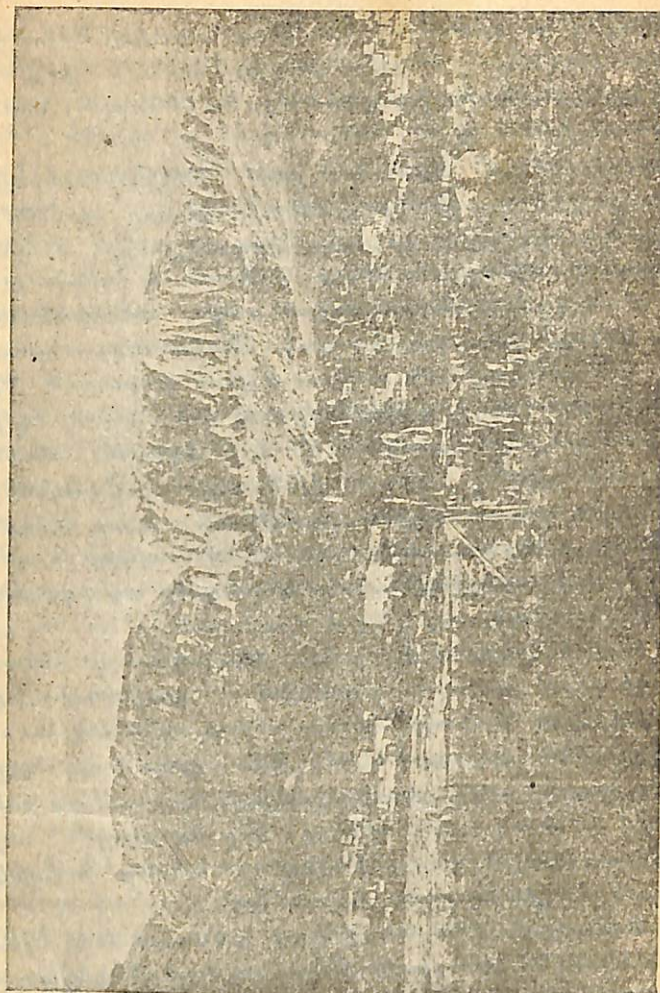
ըսելով ձգեց որ ես ալ իր սուրբ հայուհիի ճակատը համբուրեմ և ըսեմ, երթաւ բարով, Սիրուհի քոյրս, հայ իգական սեռին իրապէս սուրբ և անձնալուծ ներկայացուցիչն ես:

Երբ ան կը հեռանար ըսաւ ինծի — «սիրելի եղբայրս, ես քեզի կը գրեմ, երբ պէտքը տեսնեմ. բայց կը խնդրեմ որ մեր գաղտնիքները մինչեւ յաւիտեան մի միայն մենք և Աստուած գիտնայ»: Կէս ժամ գամուծ մնացի կեցած տեղս, մագնիսացած էի: Խոնարհեցայ հայ իգական սեռին ազգասիրութեան և զոհողութեան առջեւ: Այլեւս փարատած էր ինձմէ այն նախապաշարումը որ մեծ պատերազմի տարիները ինծի տուած էին հայ իգական սեռին մասին և զանոնք նկատած էի կամքի լակար էակներ:

Սիրուհիին հայրենասիրութիւնը, անոր ազգին հանգէպ ունեցած նուիրումը, մեծ սիրտը և վեհ հոգին, մէջս ստեղծեցին պաշտամունք մը հայ իգական սեռին հանդէպ:

Այլեւս զօրացած էի և եթէ նոյնիսկ այդ շրջակայքի բոլոր գիւղերու բնակիչներու՝ դուրսէն գալիք չէթէներն ալ միանային՝ ինծի համար ոչինչ կ'երեւէր, և ինքնիրենս՝ զօրացած կ'ըսէի թէ—այլեւս հայ ազգը պիտի ապրի, քանի դեռ իր մէջ կ'ապրի՝ Սիրուհի սիրտը ունեցող հայու հիները: Երբ ես այսպէս հայ ազգի ապագային վրայ կ'երազէի, առանց նոյնիսկ հանուելու քունս զիս տարած էր:

Առտուն ժամը ճին արթնցած՝ գտնուած սենեակիս պատուհանէն կը դիտէի Մաղարայի լեռնադաշտերը ուր՝ տեղ տեղ գոլ ըլիացած մշուշները վեր կը բարձրանային հունձքերու վրայէն: Կարծես թէ անոնք գիշերուան մթութեան մէջ ծածկոցներն էին այդ դաշտի հունձքերուն եւ կը բացուէին որսորդ ե կեն-

Հանրոյ ընդհանուր տեսարանը

սատու արեգակի ճառագայթներուն առջև :

Բնութիւնը Մաղաբան տեղեւոր էր չորս կողմէն Տաւրոսեան լեռնաշղթաներէն շրջապատուած , միայն թողելով մուտքի երկու անցքեր :

Կարծես թէ ճարտարապետը շատ աշխատած էր զայն տեղին և հողին ձեւացնելու համար : Ալ աւելի շիտակ կ'ըլլար բսել թէ անոնք զոյգ պատուհաններ էին՝ բացուած դէպի Կիլիկիան դաշտը : բայց Մաղաբայի Արեւելեան, Արեւմտեան և Հարաւային կողմերը անառիկ բերդերու շարքերն էին սեպացած բարձրագագաթ լեռներու :

Ահա այս լեռնադաշտին վրայ տեղաւորուած էին քառասունի մօտ թիւրք . քիւրտ , չէրքէզ և մէկ երկու ալ հայ գիւղեր , Սիհուն գետը իր օձապտոյտ դարձուածքներով ալ աւելի խորհրդաւոր տեսք մը կուտար այս լեռնադաշտին :

Հոս դաշտերու կանանչութիւնը և անոր ներդաշնակ լեռներու լանջերուն վրայի մայրի ծառերը : Հոս հոն ցրուած պարտէզներուն պտղատու ծառերը , պերճանք մը կուտային սոյն լեռնադաշտին , անոր երկրային դրախտի մը ձեւը տալով :

Կարծես Հոովմայեցիները և Աթինացիները հազարուոր տարիներ առաջ՝ գնահատելով այս լեռնադաշտերը , անոր մէկ անկիւնը զետեղած էին երկրային զ'Աստուծոյն տաճարը անոր կից բարձրացնելով հասարակ մէկ բլուրները «Գամոնիան» :

Այդ տեղ էր , որ Երբեմն արքաներ , իշխաններ և իշխանուհիներ եկած էին , Սէրը խնդրելու համար չ'Աստուածուհիէն , որովհետեւ հոն էր Սիրոյ չ'Աստուածուհին , ան քաշուած էր այդ անառիկ լեռներու խորերը :

Շատեր եկած էին Սիրոյ կեանքը խնդրելու , Կարե-

նալ ապրելու համար։ Անոնցմէ սմանք իսկօպէս իրենց աղաչանքին պատասխանը առնելով յաջողած և սիրով զօրացած՝ վերադարցած էին իրենց հեռաւոր հայրենիքը, իսկ շատեր ալ չէին յաջողած իրենց փնտռած ուէրը գտնելու և իրենց կեանքն ալ վրայ տուած՝ բլուր մըն ալ աւելցուցած էին այդ հազար ու մէկ բլուրներուն վրայ։

Հոն երբեմն հայ Արքաները իրենց անառիկ բերդերը զետեղած էին, այդ լեռներու բարձունքներուն վրայ։

Այո՛, հոն կը տեսնէի անցեալը, և երեւակայութիւնս շատ հին ատենները կ'երթար։ Կը գնահատէի մեր նախնիքները, որ վերջապէս հասկցած էին թէ մէկուսացած ազգերը չէին ապրեր, որով դէպի քաղաքակրթութիւն և դէպի մարդկութիւն յսելով՝ Միջերկրականի ծովափունքները գրաւելու և կրիկեան աշխարհը ստեղծելու համար այդ տեղերէն անցած և հոն իրենց անառիկ բերդերը իբր կենդանի պահակներ կանգնած էին։ Այդ կանգուն կոթողները ժամանակին հայու բարգաւաճ կեանքին վկաներն էին։

Բայց նորէն այդ Մոնկոլը, Թաթարը, և Թուրքը իրենց անիծեալ ձեռքերով զանոնք քանդած և կոտորած էին։ Թիմուրլէնկի անիծեալ Զրուս պայտերը իր նշանները հոտ ալ գած եւ զանոնք աւերած էին, առանց կրկին շինելու եւ անոնց տեղը նորէն կանգնելու։

Ես՝ զինովցած բնութեան այդքան գեղեցկութեամբ՝ կ'երազէի թէ այլեւս Հայուն բաղդը ժպտիլ սկսած էր և Հայուն Աստուածն ալ վերջապէս մեզ լսած էր և մեզի պարգեւած վաղուան յոյսը։ Մենք մեր կարգին, վաղը պիտի շինցնէինք այս դաշտերը,

Հայոց շինարար ձեռքին տակ Սիսուն գետը պիտի օգտագործուէր, անոր ջրվէժներէն ելեքտրական կայաններ պիտի շինուէին, իսկ անոր օձապտոյտ ճամբաները ջրաբախական կեղրոններ պիտի ըլլային։ Այդ քառասուն գիւղերը դիւրութեամբ չորս հարիւրի պիտի բարձրանային և այս իսպառ անմշակ մընացած 3]4 մասն ալ պիտի հերկուէր և պիտի շէնարէ։

Երբ ես այս գաղափարով զինովցած կը դիտէի այդ դրախտանման լեռնադաշտերը, սենեակիս դուռը զարնուեցաւ։ Նէրկայացողն էր Մաղարա Նահիլէսիի հրամանաւարը, փոխ տեղակալ Գրիգոր Շընիկեան։ Ան հազիւ երեսուն և հինգ տարեկան, քաջառողջ, երկայնահասակ, կարմիր այտերով և կապուտագոյն աչքերով, յաղթանդամ երիտասարդ մըն էր։

Ես դարգացում չունէի բայց քաջ էր, մանաւանդ Ազգային Հերոս Անդրանիկի զինւորներէն ըլլալով՝ տարիներ ամբողջ անոր հետ մնացած էր։ Թէեւ ոստիկանական և քաղաքական բաժնին մէջ մեզի օգտակար չէր, բայց չէթէյական գործերու և հեռապնդումի մէջ շատ օգտակար կ'ըլլար։ Որքան քաջ նոյնքան հայրենասեր էր։ Որքան ալ իր գործունէութիւնը՝ յաճախ մեր եւ Թուրքերու միջև դժուարութիւններ և անհանգստեցողութիւններ կ'ընտելէր, բայց եւ այնպէս միւս կողմէն՝ իր քաջութիւնը անոնց վրայ շատ ազդեցութիւն ունէր։

Ան իր զինւորական բարեւոյ տալէն վերջը, սկսաւ ինծի խօսիլ և դա՛գատիլ, որ ես յաճախ սուտ յայտնութիւններու կարեւորութիւն կ'ուտայի և նամանաւանդ այս անգամուանը բոլորովին անտեղի էր, նւշն իսկ առաջարկեց պատեիլ Շար Տէրէսի հայ յիսնապետ Գիւրգը, որ յաճախ սխալ տեղեկութիւններ տալով

Երբ ան քովս եկաւ մեր տառապան նախա-
ճաշն ալ բերին, հոն փոխ տեղակալին ուղղելով խօս-
քերս հասկցուցի թէ՛ Մուլլա Օսմանը իմ հաւատա-
րիմ բարեկամներէս էր, որով կը փոփաքէի որ անոր
հետ համախորհուրդ քալէր որովհետեւ անոր դադա-
փարները ամէն ատեն օգտակար եղած էին:

Նմանապէս Մուլլա Օսմանին դառնալով յանձ-
նարարեցի որ ինքը այդ Նահիէին երեւելիներէն ըլլա-
լով իրեն համար աւելի պարտաւորիչ էր որ տեղային
ոյժին հետ համաձայն քալէր և համերաշխ: Իմ և փոխ
տեղակալ Դրիգորին և Մուլլա Օսմանին միջև եռեակ
համաձայնութիւնները կնքուած էր: Մեզմէ ամէն
մէկն իր կեղծիքով միւսը սիրաշահիլ կուզէր:

Կարելի է Մուլլա Օսման գոհ էր, որ զիս խաբած
էր, բայց ես իմ կամքովս իսկ խաբուած կը ցուցնէի
ինքզինքս, իսկ փոխ տեղակալ Դրիգոր պատրաստ էր
առաջին առիթին իսկ յոչոտելու այդ Ազգայնական
Մուլլա Օսմանը:

Ես միւս կողմէն կ'ուզէի Մուլլա Օսմանին հետ
առանձին տեսակցիլ, որով փոխ տեղակալին հրամայե-
ցի որ վարի հիւրասենեակը իջնայ և հոն ինծի փո-
խանորդելով ընդունի զիւղացի աղաները:

Երբ մենք առանձին մնացինք, ես հասկցուցի
Մուլլա Օսմանին թէ ինքը ինչ շահեր կ'ապահովէր
տեղական ոյժին հետ համերաշխ քալելով:

Ինքը, Նահիէի թէ՛ հարուստ և թէ՛ ալ ազդե-
ցիկ և զարգացած անձերէն էր: Եթէ մեզի օգնէր որ
թիւրքը, քիւրտը, չէրքէղը և հայը իրարու համերաշխ
ապրին, նորէն շահողը ինքը պիտի ըլլար: Ինչու գո-
ղերու, աւազակներու և չէթէներու զիւրութիւն տալ
ըսի ու աւելցուցի— Այն ատեն այս Նահիէն իր խա-
ղաղութիւնը պիտի կորսնցնէ: Հոս պէտք է թիւրքը իր

ցորենը հանէ, իսկ անոր փոխարէն ալ հայը անոր
հագնելիք զգեստները պատրաստ է անդին՝ քիւրտը
իր արջառներով անոնց իւղը ապահովէ, չէքէն ալ
իր ձիերով անոնց փոխադրութիւնը հոգայ:

Պէտք է այս Նահիէի ժողովուրդը ձեռք ձեռքի
տուած աշխատի: Եթէ ապագային այս երկրին իշխա-
նութիւնը կրկին թիւրքին պիտի տան, այն ատեն
թիւրքը կառավարութիւնը փոխանակ Ուզուն Եալլալի
պէս քանդուած Նահիէ մը ունենալու բարգաւաճ
Նահիէ մը կ'ուենեայ, եթէ Ծրանսացին իրեն համար
պիտի պահէ, գոնէ մենք տեղացիներս մեր ուտելիք
հացը կ'ուենեանք: Իսկ եթէ հայկական իշխանու-
թեան պիտի յանձնուի, այն ատեն մենք այս Նահիէի
ժողովուրդս, լաւ բարեկամներ կ'ըլլանք. գոնէ մենք
իրարու հետ համերաշխ և հանգիստ կապրինք: Անոնք
ոչ մեր Գալայի և ո՛չ ալ հոս Մաղարա Նահիէին
մէջ պիտի որոշուին: Մենք ստիպուած ենք յաղթական
կամքով կամքին ենթարկուիլ: Զէթէյական կազ-
մակերպութիւնը, առաջին համար վնասա-
կար է, երկրորդ՝ եթէ օր մը Աստուած մի արասցէ
չէթէները կառավարութեան ալ աւելի զօրաւոր ըլլան,
չէթէները կառավարութեան ձեռքին նման հարուստ-
անոնք աչքերնին պիտի դնեն ձեռքին հարուստ-
ներու ինչքին և Նահիէին գեղատեսիլ կիներուն: Ան-
շուշտ մոռցած չէք ասկէ տարի մը առաջուան
ձեռ անտանելի կեանքը, երբ դուք նոյն իսկ ձեր
տան առջև ձեր զէնքերով կը սպասէիք, ինչպէս այսօր
ձեր դրացի թիւրքը իշխանութեան տակ գտնուող
Նահիէները: Ճիշտ մենք վեց տմիս է որ հոս եկած
ենք. ըսէ տեսնե՞մ ունէ դէպք եղա՞ւ որ չի պատժուի:
Ձեր արջառները յոռներուն վրայ են. անոնց քովէն
անցնող մը եղա՞ւ, դուք ձեր տուններուն մէջ ապահով
չէ՞ք, իսկ եթէ մենք Մէմէն Ալիի պէ, չէթէներուն

վերջը, ըսի թէ՛ թէև կը փափաքէի այս անգամ անպատճառ իրենց գիւղը հասնիլ, ուր ոստիկանական գարազով մը տեղաւորելու միտք ու փափաք ունէի, բայց այդ պաշտօնը պիտի վստահիմ իմ փոխ տեղակալ Գրիգորին, և կէնձօ չսովուշին փափաքելով որ անոնց ընկերանային Մուլլա Օսմանը և Հէօքէթճէյի գիւղին մը խթարը, որոշելու համար այն կրտսրն ուր կարելի էր ոստիկանական շէնք կառուցանել: Աւելցուցի նաև թէ այդ միակ անցքն էր որ մեր և Սեբաստիոյ մէջ կար և պէտք էր ամէն կերպով պահպանուէր, որպէսզի մեր գիւղացիները իրենց արջառները ապահովապէս ձգէին իրենց լեռներուն և դաշտերուն մէջ: Ինչպէս հիմա Գալպէլը իր ոստիկանական գարազովը ունի, նոյնպէս պէտք է որ կէպէլին ալ իր գարազովը ունենայ: Ասոր ի պատասխան, բոլոր ներկաները անոր պէտքը հաստատեցին:

Մուլլա Մուսան, որ կէպէլի գիւղին միւթարն էր, շատ գոհ եղաւ այս որոշումին համար: Արդէն ես ալ կռահած էի որ, անպատճառ ան գոհ չէր իր գիւղը ապաստանող Սեբաստիայի չէթէներէն, որոնք իր գիւղին բնօրէն ըլլալու էին: Եթէ կարելիութիւն և ապահով ըլլար որ իր գաղտնիքները դուրս դուրս պիտի չ'ելլային ան ինծի պիտի թելագրէր իր գիւղին վրայ յարձակիլ և անկէ վտարել հոն ապաստանող չէթէները:

Ինչպէս որոշուած էր, կէս օրուայ ճաշը, Շար տէրէսի Մինաս քեհեային տունը պիտի առնէինք: Մինաս Քեհեայ իր տղան զրկած էր, իմ հետս բոլոր գիւղացի աղաներն ալ հոն հրաւիրելու:

Արդ, դէպի Շատ տէրէսի ճամբայ ելնելու համար կը պատրաստուէինք: Իմ հետեւ ձիւ շատ չար էր, ամէն ատեն շարքէնէն դուրս հանելով հեծնալ

պէտք կ'ըլլար, որով հրամայեցի որ Մուլլա Օսմանի տան Հարաւային կողմը բաց տեղը քաշէի: Ես այս ամէնքը ընել կուտայի՝ յուսալով անգամ մը ևս տեսնալ Սիրուհին:

Անտեսանելի, անդիմադրելի ոյժ մը զիս կը մղէր և զիս կը քաշէր այն տունը՝ որուն մէջ հայ իգական սեռին առաքինի ներկայացուցիչը՝ Սիրուհին կար: Ընչոք ձիւս վրայ հեծած ժամանակս՝ նայուածքս ինկաւ այն պատուհանին ուր «Սիրուհին» իր մօզերը երեսին վրայ թափած, թաշկինակը իր ձեռքը՝ տըրտուն տըրտուն կը դիտէր: Ես զայն բարեկեցի, որուն ի պատասխան՝ ան երկինքը ինծի պաշտպան ցուցուց:

Ես այլ եւ ալ պատրուակներով Մուլլա Օսմանը քովս պահել կը փափաքէի, ըստ որում, զինքն ալ սախպեցի մեզի ընկերանալ, և քսանի մօտ ձիւս որ ոստիկաններս եւ յսուհի մօտ գիւղացի աղաներու ընկերակցութեամբ Շար Տէրէսի մեկնեցանք:

Շար Տէրէսի հայոց Աղան Մինաս Քեհեան էր, ութսուն տարին բը իր կռնակը շալկած, երկայնահասակ և հայկական քթով, դէմքով, Ալեւոր ծերունի մըն էր ան: Մարմնապէս յաղթանդամ և առողջ էր, միակ ականջներն էին որ այլեւս իրենց պաշտօնը չէին կատարէր: Ան զմեզ գիմաւորեց գիւղին մօտաքը իր հիւսիսէն նայով գիւղին գրեթէ բոլոր բնակիչները, իրենց քահանայով և դպրոցին աշակերտներով որոնք մէկ երկու հայկական երգեր ալ երգեցին:

Հոս էր, որ ես կրկին նշմարեցի հայը, ընդունակ քաղաքակրթութեան եւ կազմակերպութեան, եւ կը մտածէի թէ ինչո՞ւ համար ան չէ եղած իշխող:

Մենք, Շար Տէրէսի ձիւս գիւղացի էինք:

վայրը, ուրկէ հազարաւոր Մակեդոնացիներ, Սելևկեաններ, Հռովմայեցիներ, Բիւզանդացիներ և ով գիտէ ինչ ինչ ազգեր, իրենց թագաւորներով և իշխաններով եկած և գացած էին: Հոն էր գեղեցկութեան չԱստուածուհիին տաճարը, հոն էին, անոր հազար ու մէկ արուեստական բլուրները, վերջապէս հոս կային և կը մնային ամբիթատրոնները, հոյակապ տաճարը, հողին վրայ ինկած հաշուելի անհաշուելի սիւները, և այդ սիւներուն վրայ քանդակուած զարդերն էին, որ կը խօսէին թէ անդ ալ ժամանակին՝ ծաղկած է հետզհետէ յառաջացող քաղաքակրթութիւնը: Բայց դժբաղդաբար Մոնկոլ և Թաթար անիծեալ որքերը մուտք գործելէն յետոյ՝ զանոնք քայքայած և աւերած էին:

Անկէ վերջը ափ մը հայեր եկած հոն՝ հաստատուած էին ուխտելով հին քաղաքակրթութեան յիշատակները արթնցնել:

Անոնց ճամբաներուն կանոնաւորութիւնը և բնակարաններուն մաքրութիւնը՝ բացէն ի բաց կը տարբերէին իրենց այլ ազգի դրացիներէն, և առաջին տեսնողն իսկ կը հաստատէր թէ այդ երկրին ապագայ յառաջդիմութիւնը հայուն պէտք էր վստահիլ:

Մինաս Քէլեան իշխանավայել քաղաքավարութեամբ մը զմեզ գիմաւորեց և իր բնակարանը առաջնորդեց, բոլոր ներկայ այլազգի աղաները և անոնց հետ ժողովուրդը: Ան իր տունը շինած էր Սիհուն գետին եզերքը, ճիշտ հին ամբիթատրոն տոջեւը իսկ տաճարին գիմացը եւ իր տան մուտքին վրայ և տեղաւորած էր Շար Տէրէսի անիծին արձանը:

Ան զիս եւ իմ ընկերակցութեամբ Շար Տէրէսի եկած այլազգի աղաները իշխանավայել կերպով հիւրասիրեց, ինքն և իր զաւակները ծառայեցին սեղանին

ինչ որ օրէնք էր այդ շրջաններու հիւրասիրութեան համար:

Ճաշը շատ հաճոյալի անցաւ: Երբ Սուրճեբնիս ալ առինք, այլեւս սկսայ խօսիլ: Հաճնոյ Սըրոկէն վերջը այս երկրորդ անգամն էր որ այլազգիներուն ներկայութեամբ խօսելու ստիպուած էի, թիւրք և հայ եղբայրակցութեան համար: Հոս էր որ բացատրեցի թէ մենք հայերս իշխելու համար եկած չէինք, եկած էինք պարզապէս փոխարինելու թիւրք կառավարութիւնը որ կրկնական և անոր վարչութիւնը լքելով փախած էր, մենք եկած էինք հոս, մնացող ժողովուրդին՝ հաւատարիմ և բարեկամ տեղացի թիւրք, քիւրա և չէրքէզ պաշտօնեաներուն հետ մեր բաժինը բերելու և ամէնքս մէկ աշխատելու որ, այս երկիրը խաղաղ բլլայ և բարգաւաճ:

Կրօնամոլութիւնը մէկ կողմ դնենք, որովհետեւ կրօնքը հողին հետ գործ չունի, կրօնքը մարդուն և Աստուծոյ մէջ կնքուած դաշինք մըն է, զոր մարդս իր Հոգիովը և սրտովը կը կնքէ Աստուծոյ հետ: Ինչէն գիտենք թէ քովերնիս նստող Ալին Աստուծոյ աւելի մօտ չէ Քան թէ Հասանը և կամ թէ Կարապետը: Չէ որ չորս գիրքերն ալ Սուրբ են: Իսկ Քրիստոս (Հազրէթ Էսա) շատ լաւ ըսած է՝ «Աստուծոյն Աստուծոյ իսկ քաղաւորմը՝ քաղաւորին:

Մենք պէտք է աշխատինք որ այս երկիրը շէնհայ և յառաջդիմէ: Մենք ոչ մէկ գիտէ թէ վաղը այս երկրին իշխանութիւնը որուն ձեռքը պիտի անցնի: Հիմա զինադադար է: Մեզի կը մնայ օրինապահ ըլլալ և վաղուան ապասել: Հոս մեր ընելիք ունէ խլրաւորութիւնը ոչ մէկ օգուտ ունենալէն զատ, այս մեր գեղեցիկ Նահիլէն կրնայ փճացնել: Իսկ ապագային՝ մեծ տէրութիւնները ինչ զգեստ որ ձեւեն, մենք զայն

հազնեկու ստիպուած ենք: Եթէ նորէն թրքական իշխանութեան յանձնեն և ան ալ վերագառնայ. չէնցած և հարստացած Նահիէ մը գտնելով գոհ պիտի ըլլայ, իսկ եթէ Պրանսականին յանձնուի, անոնք ալ պիտի տեսնան որ մենք չառ ըրարի գրացիներ ենք իրարու, և եթէ հայ կառավարութեան մը իշխանութեան յանձնեն այն ատեն դուք և մենք եղբայրներ պիտի ըլլանք եւ ոչինչ պիտի փոխուի այսօրուան կեանքէն:

Արդ, հիմակուհիմա իրարու հետ համերաշխ չ'ապրելու ոչ մէկ պատճառ ունինք: Ըսէք, այս վեցերորդ ամիսն է որ մենք հոս ենք, կա՞յ ձեզմէ մէկը, որ ըսէ թէ՝ ինքը անիրաւուած է, եթէ կա՞յ, թող ըսէ. ես պատրաստ եմ դայն վերադարձնելու:

Ինչպէս ես, նոյն պէս բոլոր ընկերներս ուխտած ենք այս երկրին բարգաւաճման համար աշխատիլ, եթէ մէկը միւսին անիրաւութիւն ընէ, ան՝ ով որ ալ ըլլայ, պիտի պատժուի:

Ուրեմն մեզի կը մնայ անցեալը մոռնալ և ներկան սիրով ապրիլ: Հիմա իմամը իր գուբանով, Տէրտէրը իր Աւետարանով, գիւղին ազան իր մարդիկներով, մխթարները իրենց տրուած օրէնքներով, հողագործը իր արօններովը, արհեստաւորը իր արհեստով, իսկ ոստիկան զինուորներն ալ իրենց զէնքերով, պէտք է ամէնքս մէկ մեր սերելի Հաճըն Գաղային սահմաններուն տէր ըլլանք և անոր բարգաւաճման համար աշխատինք չի ձգենք որ բոյն ըլլայ գողութեան և աւազակութեանց, ինչպէս այսօր եղած են, մեզի սահմանակից Սեբաստիան և Կեսարիան:

Մենք, ամէնքս ալ Հաճնոյ Գաղային կը պատկանինք, պահենք դայն: Իսկ գալիք ապագային ան

Աստուծոյ կը պատ'անի, ներկայիս մենք զիրար սիրենք և իրարու օգնենք: Պէտք է ամէն մարդ իր տան և դաշտին մէջ ինքզինք ապահով զգայ: Մենք այժմ Պրանսական արգարադատ և հզօր կառավարութեան պաշտպանութեան տակ ենք: Ան զմեզ պիտի պաշտպանէ ի հտրկին իր օգնականերովը եւ իր բանակովը:

Ան զձեզ պիտի պաշտպանէ նոյն իսկ ձեր լեռներուն գագաթը, իսկ մենք զինուորականներս ամէն վայրկեանի համար՝ պատրաստ ենք ձեր պաշտպանութեան համար կոռուելու, եթէ նոյն իսկ պէտք ըլլայ մեռնելու և մեռցնելու համար:

Հին կառավարութեան օրով իրենց գէշ գործերովը դապարտուածները ունէ կերպով, չի պիտի հետապընդենք, եթէ անոնք՝ մեր օրով օրինապահ ըլլան: Ձէթէները և աւազակները պէտք է ձգեն անդեպի իրենց գէշ գործերը և գան աշխատանքի լծուին: Մենք իբր հայրենակիցներ, իրենց ամէն դիւրուութիւն պիտի տանք: Իրենցմէ անցեալին համար հաշիւ պիտի չպահանջենք: Բայց ասկէ վերջը ըլլալիք ունէ պիտի չար գործ առանց պատիժի պիտի չմնայ: Հիմա դուք չար գործ առանց պատիժի պիտի չմնայ: Հիմա դուք դատեցէք ազաներ, այս երկու օրուան մեր իրարու հետ ունեցած սիրալիր յարաբերութիւնները, միթէ փաստ մը չե՞ս մեր անկեղծութեան:

Անգամ մը անցեալը առջեւնիդ բերէք, ինչե՞ր չտեսաք թիւրք պաշտօնեաներէն, միթէ դուք ալ մեր հետ չի չարչարուեցա՞ք, Միթէ ոստիկանը և կառավարական պաշտօնեաները ձեր գլխուն փորձանքներ չէ՞ին եղած:

Հոս տեղն է որ կրկին հարցնեմ, ըսէք տեսեմ, միքանի ամիսներ է որ մենք իշխանութիւնը ձեռքերուն մէջը ունինք: Ձեր պատիւին և հեռու

և յափշտակող մը եղաւ :

Դուք Հաճէն Դալայի բնակիչներդ իրարու օգնեցէք և իրարու հետ, սիրով ապրեցէք. այն ատեն մենք ոստիկան, սպա և պաշտօնեայ ձեզի պարզապէս ծառայողներ պիտի ըլլանք :

Բայց եթէ ձեզմէ փորձողներ ըլլան չէթէական խուժեր կազմել և կամ զանոնք հովանաւորել, ինչպէս կ'ընէին հին թրքական կառավարութեան օրով, այնպիսիները չարաչարօրէն կը սխալին, որովհետեւ անոնց տունները հիմնադրապէս պիտի ընենք, զանոնք թէ վարէն և թէ օգէն պիտի զարնենք անոնց բընակութեան տեղերը վայրենի խռովութեամբ զաշտեր պիտի ընենք ու այս ամէնքը Դալային անդորրութեան համար :

Հաւատացէք որ ասոնք պիտի ընենք հակառակ մեր կամքին և սրտի մեծ ցաւով, որովհետեւ թէ և դուք անուշով Մուհամէտ կը կոչուիք և ես ալ Պողոս, բայց մենք երկուքս ալ հոս ծնած և այս հողէն սնած և օգէն մեծցած ենք, մէկ բառով՝ հայրենակից և եղբայրներ ենք, որովհետեւ կրօնքը Աստուծոյ բայց հայրենիքը ամէնքիս է :

Արդ ես ձեզի կրկին ու կրկին կը յանձնարարեմ որ համերաշխ ապրինք և երկրի բարգաւաճման համար աշխատինք, իսկ ապագան Աստուծոյ է. անոր ձեռքէնք : Ան մեզի համար օգտակարը թող կարգադրէ :

Այս խօսքերուս պատասխանեց Հէօքէթճէյի իմամը ու խօսասէներս հաստատեց և Դուրանէն մի քանի պատգամներ յիշելով կոչ ուղղեց ներկայ միւս լիմաններուն որ եղբոր պէս ապրին իրենց դրացի քրիստոնեաներուն հետ և օգնեն կառավարութեան, երբ ան երկրին բարեբեր համար կ'աշխատի,

մասնաւորապէս յանձնարարեց որ ըլլան ինծի որ ոչ միայն Հաճէն ոստիկանական ընդհանուր հրամանատարն եմ այլ և Հաճէն երեւելի և պատուաւոր ընտանիքի մըն ալ զաւակն եմ և աւելցուց՝ թէ թէ լաւ ընտանիքէն գէշ զաւակ չի ծնիր :

Հայ քահանայն ալ պահպանիչ մը խօսեցաւ : Երբ դիւղայիները իրենց գիւղերը վերագտնալու պատրաստուած էին, անոնց կրկին յիշեցի և փափաք ըրաւ որ անոնք օրուան Հէօքէթճէյի դաշտին մէջ յայտնեցի որ յաջորէ օրուան Հէօքէթճէյի դաշտին մէջ տեղի ունենալիք ձիարշաւին մասնակցէին, որուն համար ևս ներկայ աղաները իրենց ուրախութիւնները յայտնելով գոհ սրտով իրենց գիւղերը վերագործան խօստանալով ներկայ գտնուիլ :

Կէնճա չափուչին յանձնեցի այդ ձիարշաւի կազմակերպութեան գործը, իսկ երբ գիւղացիները քաշուեցան ես և Մինաս Քահեայ առանձին մնացինք : Ան մեծ ուրախութեամբ ճակատա համարեց՝ ըսելով թէ ես իր ամէնասիրելի բարեկամը Հոսի Առաքէլ Աղա Թուր Սարգիսեանի զաւակն էի ու իրեն համար մեծ ուրախութիւն և միևնոյն ատեն ատեն պատիւ մըն էր որ իր տունը հիւր եղած էի :

Իմ թուրքըրուն խոսածներս կրցած էր լսել և զանոնք շատ լաւ գտնալով ինծի թելադրեց որ զայն շարունակեմ :

Ան իր ութսունամեայ փորձառութեամբ ինծի հասկըցուց թէ խաղաղ ապրելու համար թիւրք աղաներուն հետ հասկըցողութեան գալը մեզ հայերուս համար օգտակար էր :

Ես անոր բարի թելադրանքները լրջելէն վերջը, ուղեցի անգամ մըն ալ մօտէն տեսնալ հաղարաւոր տարի առաջ այդ կէտին վրայ եղող մեծ քաղաքակրթութեան նշանները ու փորձերը, հոս էր գեղեցկու-

Թեան և սիրոյ չԱստուածուհիին տաճարը, ուր կը մտնէին և կ'ելլէին շատ մը սիրոյ մէջ յուսախաբ եղողներու հետ՝ սէր փնտռող արքաներ եւ իշխաններ:

Աշխարհիս եօթը հրաշալիքներէն մէկն էր այդ տաճարին չէնքը և անոր քարերուն վրայ փորագրուած զարդերը, և կը թուէր թէ անոնք ժամանակին թանկագին քարերով և թերեւս ադամանդներով զարդարուած էին, և հոն դետեղուած էին արական և իգական արձաններ, որոնց աչքերը Փըրլանդ, իսկ անոնց գլուխները գոհարի ծաղկեպսակներով զարդարուած էին Բայց աւագ՝ թիւրք և թաթար բարբարոս ձեռքերը զանոնք կտրած և փշրած էին, և հոն գետնի վրայ նետած էին շատ մը անգլուխ արձաններ Իշխան մահմոյա կան ջարդարար բնազդական մոլութեան:

Անոնք, գլխատելով և զանոնք հողին մէջ նետելով, կարծեր էին որ այդպիսով հին քաղաքակրթութիւնը կրնան թաղել, բայց չէին յաջողած զանոնք թաղել, որովհետեւ անոր ճաղար ու մէկ բլուրները և անանց մէջի մարմարեայ դերեզմանները դեռ կանգուն կը մնային: Թէև անոնք ալ չարչարուած էին հայ ազգին պէս, քանի որ անոնցմէ շատերը վայրենի ձեռքերու աակ փշրուած էին: Հոն Անփիթատրոնները, պալատները, չէնքերու փլատակները և անոնց հողերու վրայ ձգուած մարմարէ սիւները ինծի կը դանգաւէին իրենց անձայն վիճակովն իսկ, և ես իմ կարգիս անոնց վրայ խզմալով կը մտածէի թէ ասոնք վաղը հայուն շինարար ձեռքին մէջ հնութեան հրաշալիքները պիտի դառնային և աշխարհիս ամէն կողմերէն պատմագէտները, հնագէտները եւ զբոսաշրջիկները պիտի քաշէին հոս:

Անոնք պիտի գային այս հնութիւնները տեսնելու

և անոնց վրայ զմայլելու համար: Ահա ասոնք են, որ պատմութեան առջեւ պիտի փաստեն թէ քաղաքակրթութիւնը Արեւելքէն ծնած է, բայց զայն Արեւմուքը իւրացուցած և պահած է, քանի որ Մոնկոլ և Թաթար ձեռքերը հոն չեն հասած:

Յոգնած, և միւս կողմէն ցաւելով այս պատմական հրաշալիքներուն՝ անասուններու ոտքերուն տակը նետուած լլլալուն համար կրկին Մինաս Քէհեայի տունը վերադարձայ:

Այս անգամ Մինաս Քէհեան իր երեք քառորդ դարու ականատեսի և անկէ յառաջ ալ իր լսած առասպելները սկստւ պատմել:

Ան խօսեցաւ քա՛նի քա՛նի հեւպատոսներու եւ հնագէտներու մասին, զորս իր տունը օրերով և շաբաթներով հիւրասիրած էր: Անկեղծ սրտով ան շաբաթներով հիւրասիրած էր: Անկեղծ սրտով ան ինծի կը վստահեցնէր թէ այդ օրը իր կեանքի ամէն ինչի կը վստահեցնէր թէ այդ օրը իր հարիւրաւոր երջանիկ օրն էր: Այդ ժամուն մոռցած էր հարիւրաւոր Շարցիսիւրը, որ ողջ ողջ Տէրգորի անապատներուն մէջ թաղուած էին: Նամանաւանդ Քեհեայի ընտանիքի անդամներէն շատերն ալ սպաննուած էին: Իր աղաւանդները, աղջիկները, թոռները և ազդականները աչքին առջեւ կուգային, բայց ծերունին անդադար փառք կ'ուտար Հայուն Աստուծոյն, որ վերջապէս զմեզ ազատած էր:

Ան կ'ըսէր թէ հայրենիքի աղատութեան համար թափուած արիւնէն նոր սերունդ մը պիտի ծաղկի եւ մենք պիտի ունենանք Ազատ Հայաստանին հետ հայկական կիլիկեան: Խեղճ ծերունին կ'երազէր...

Երբ սենեակիս մէջ բոլորովին առանձին մնացի, պարտականութեան ձայնը սկսաւ զիս կանչել: Կեպիլի գիւղին մէջ Սեբաստիայէն եկած թիւրք չէթէները առաջին անգամ Հաճնոյ սահմանը անցնիլ համարձակող

այդ հերոսախումբը, չարաչար պատժել պէտք էր: Վերջապէս որոշեցի փոխ տեղակալ Գրիգորի հրամանին տակ՝ դնել երեսուն հետիոտն և քսան ձիաւորներ յարձակելու համար Կէպէլի գիւղին վրայ: Հետեւաբար փոխ տեղակալը կանչել աւելով յաջորդ օրուան գործադրելիքս հասկցուցի:

Առտուան ժամը 4ին երեսունի մօտ հետիոտն ոստիկաններ ղէպի Կէպէլի գիւղի վրայի լեռը կը մագլցէին, իսկ քսան՝ ձիաւորները ղէպի Կէպէլի Գիւղի և Սերաստիոյ մէջի անցքը կը պաշարէին:

Իսկ ասդին, մենք ժամը 6ին, չորս կողմի գիւղերէն նամանաւանդ Կէպէլի գիւղէն Շար եկող ձիաւորներով՝ ղէպի Հէօքէթճէ գիւղը ճամբայ ելանք:

Ծովածաւալ ժողովուրդ և հազարաւոր ձիաւոր գիւղացիներ ղէպի Հէօքէթճէի դաշտը կը քալէին: Զիշտ ժամանակին մենք ձիարշախ կեդրոնը հասած էինք:

Մէկ ժամուան ձիու վազք էր, Հէօքէթճէյէն Իմամ Օղլու երթալ և վերադառնալ, Դատաւորները անմիջապէս նշանակուած էին, որոնցմէ չորսը արդէն Իմամ Օղլու կը սպասէին, իսկ միւս չորսն ալ Հէօքէթճէյի առջևի դաշտին զուխը:

Մենք հանդիսագաններս քիչ մը բարձր ըլլաւորին վրայէն կը դիտէինք, ուր խոտէ հիւղապ մըն ալ չի նուած էր: Հոն ինծի ներկայացուցին հազիւ երեսուն տարեկան միջակ հասակով և վռովոուն աչքերով, Հիքմէթ Էֆէնտի անունով երիտասարդ մը, որ Սերաստիոյ գաւառէն ըլլալով արջառի վաճառականութեամբ կը զբաղէր հոս և մեր Նահիէն ալ բաւական

գնումներ կ'ընէր: Անմիջապէս Սիրուհիին բացատրած չէթէական գործակալ Հիքմէթ Էֆէնտին ըլլալը հասկըցայ: Բայց անոր քալուածքէն և խօսուածքէն յայտնի էր թէ ան անպատճառ զինուորական մըն էր, միեւնոյն ատեն զարգացած անձնաւորութիւն մը: Թէև Հէօքէթճէյի հայազգի յիսնապետը ինծի հասկցուց թէ ան օրինաւոր ինքնութեան թուղթեր ունէր և 15 օրերէ ի վեր մեր Նահիէն եկած ու շրջանն գնումներ ալ ըրած էր:

Առաջին վազքը լմնցած էր, Հէօքէթճէյի Իմամին տղան Զիա Էֆէնտիի ձին Ա.ին իսկ Ռումէլիցի Մուսթաֆայի ձին ալ Բ. ելած էին: Որով առաջնութիւնը՝ շահող Զիա Էֆէնտիին հիւրերն էինք: Կէս օրուան ճաշին Հիքմէթ Էֆէնտին ալ մեզի սեղանակից եղաւ:

Երբ Սեղանէն ելնելով սուրճերնիս կ'առնէինք, ան ինծի մօտեցաւ, իր շնորհակալութիւններ յայտնեց և միեւնոյն ատեն ըսաւ թէ Մաղարա Նահիյէսիին անդորրութիւնը կատարեալ տեսած էր և քաղաքավարական խօսքերով մաղթեց որ իրենց Հուզուն Եայլայի Նահիյէն ալմեդի նման սպաներ ունենար, որոնք թէ՛ ժողովուրդին հետ բարեկամ գառնային և թէ՛ ալ լաւ կառավարիչ ըլլային, որով վերջ գտնէին հոն եղած աւաղակութիւնները:

Այլեւս ժամանակը եկած ըլլալով պէտք էր իրենց դատ մը տալ: Իրեն հասկցուցի թէ մենք արդարադատ կառավարութեան պաշտօնեաներն ենք: Ասկէ վեց սմիս առաջ հոս ալ գիւղէ գիւղ երթալով վռտանդաւոր դարձած էր: Հիմա պէտք էր որ անդորրութիւն և վստահութիւն տիրէր: Ահաւասիկ դուք մէկն էք, որ այս գաւառը ապահով գտած էք և ձեր

արջուները այս նահիէն ծախու կ'առնէք: Այսպիսով դուք մեր նահիէին կ'ուտաք ձեր ոսկիները, որոնցմէ հաւասարապէս բոլոր բնակիչները կ'օգտուին: Ժամանակին դուք ևս չ'էիք համարձակիր հոս գալու, որովհետեւ տեղիս ոստիկանապետը ձեր գրպանը գանձուող ոսկիները առնելով իր թղթադրամները անոր տեղ ձեզի կը քշէր: Այն ատեն անաղին աւազակները կառավարական պաշտօնեաներն էին: Անոնք էին որ օրէնքը ոտնակոխ կ'ընէին, գէշ օրինակ տալով: Այս ժողովուրդը մանուկի կը նմանի, բարի է, հնազանդ և օրինապահ, երբ արդարօրէն կը կառավարուի: Մի կարծէք թէ հոս միայն հայը, քիւրտ կամ չէրքէզը չարչարուած են, անոնց չափ կարելի է քիչ մըն ալ աւելի թիւրքը չարչարուած:

Եւ անոր ձեռքերովս ցուցուցի նահիէին անբնակ դաշտերը, որոնք կրնային հազարաւոր էակներ աշխատցնել և կերակրել: Ինչու համար այս նահիէի անդորութիւնը խանգարելու ոչխատիլ և բնակիչները իրար ձգել, միթէ մեզք չէ՞:

Ձանոնք օրէնքի սահմանին մէջ հանգիստ ձգելոր է, որ աշխատին, հարստանան և բարգաւաճին: հարցուցէք այս գիւղացիներէն մէկուն և Ձեզի պիտի ըսէ ան թէ այս վեց ամսուան մէջ աշխատած եւ շահածը անցեալ չորս տարիներուն չէր կրցած: Ինչու համար, որովհետեւ անցեալին մէջ իրարու թշնամի էին և իրար կողոպտելու կ'աշխատէին, ոչ մէկը կ'աշխատէր: Ամէն մարդ կը մտածէր իր զէնքով դրացիին շահածը կողոպտել:

Մենք հիմա արդարադատ կառավարութիւն մը կը փափաքինք, ան ըլլայ երէկուան թիւրք կառավարութիւնը, կամ Ծրանսացին և կամ նոյն իսկ Հայը, բայց ինչպէս ըսի արդարադատ պէտք է ըլլալ

արդար: Ես անձնապէս կը փափաքեմ որ հոս հայկական կառավարութիւն մը ըլլայ, ես այն ժամանակ անաղինը պիտի ըլլամ հայ և թիւրք եղբայրակցութեան հիմը դնողը: Ես պիտի փափաքէի որ Ուիլսոնեան սկզբունքը յարգուէր և մենք ամէնքս ալ իրարու հետ համերաշխ սպրէինք:

Օսմանեան սահմանադրութեան հոչակման ներկայ էի, ուր յայտնի եղաւ թէ թիւրք ազգը առանձին է, ուր յայտնի եղաւ թէ թիւրք ազգը առանձին կառավարելու ընդունակ չէ, թէ և ժամանակին ան իշխած էր միայն սուրին շնորհիւ, կողոպտած էր քաղաքակրթութիւնը և ժառանգած էր Հռովմէական և Յունական հարստութիւնները, բայց դարերու հոլովումով անոնք փոխանակ դարգանալու փճացած էին, և թիւրքն ու թիւրքիան մնացած էին աղքատ: Այս պատճառով ալ երէկուան Օսմանեան հզօր պետութիւնը իր տգիտութեամբ կորսուելու վրայ է: Ուր է Ալէքսին, Թուրքը Թարապուլու, Ղարապը, Պէնկագին, Եգիպտոսը, Եթիօպիան, Պաղտատը, Սուրիան, Պաղեստինը, Կովկասը, Խրիմը, Ռումանիան, Յունաստանը, Պոսնէ Հէրսէք Արնավուտը, Գարաազը, Սերպիան, Պուլկարիան, ըսէ բարեկամս ասոնց ամէնքը թիւրքերուն անքաղաքագիտութեան երեսէն չկորսուեցան:

Ահա թէ ի՞նչու համար ասկէ վեց ամիս յառաջ այս նահիէին հայստութեան աղբիւրը չորցուցած էին: Ահա փաստը, թուալիք առջևն է: Մենք միայն վեց ամսուան կառավարութիւն մըն ենք: Նայէ սա դաշտերուն ամէնքն ալ հերկուած՝ ցորենի, գարիի, ոսպի, և սիսեռի դաշտերն: Անցիր սա սահմանը, քու քիչ յառաջ յիշած Ուզուն Եայլան ամայութիւն է, որովհետեւ խեղճ գիւղացին չ'ի համարձակիր աշխատելու: Իր բազուկներուն արգիւնքը եղող հոգը իր ձեռքէն կ'առնեն

և զայն անօթի կը ձգեն որ մեռնին և չեն մտածեր թէ անոնց գալ տարի ալ հաց պէտք է:

Տես Էֆէնտի, երկիր մը կառավարել զայն տուրքի ենթարկել ըսել չէ, այլ անոր եկամուտները աւելցնել և անկէ՝ իբր աստիճանորդ մաս մըն ալ տուրք առնել է: Երբ ազգ մը հարուստ ըլլայ, անոր կառավարութիւնը կ'ապրի, իսկ երբ ժողովուրդը աղքատ ըլլայ, արդէն կառավարութիւն տկար կ'ըլլոր:

Մենք հայերս թիւրք ազգին շատ պէտք ունինք, նոյնպէս անոնք ալ հայուն պէտք ունին: Երբ մենք իրարու հետ համերաշխինք, կը տեսնէք սա լեռներն ու դաշտերը, անոնցմէ մեզր ու կարագ պիտի հոսի: Ես մէկն եմ որ Հաճըն ծնած եմ և կը սիրեմ Հաճըն՝ հայրենիքս և անոր բնակիչները: Անոնք ինչ ազգի ալ պատկանած ըլլան, որովհետեւ միեւնոյն հողէն սնած և միեւնոյն օդով, ջուրով մեծցած ենք:

Այս խօսակցութիւնս կարծեմ Հիքմէթ Էֆէնտիին թէև քիչ մը զոհուեալութիւն չ'ուրհից, միւս կողմէն դժգոհութիւն պատճառեց: Այս պարագան ան ինծի շատ քաղաքավարօրէն հասկցուց յայտնելով թիւրք ազգը բնաւ մեռած չէ և ոչ ալ պիտի մեռնի, թէև ան այսօր պարտուած և իր վրայ իջնող հարւածը զայն զգետնած է: Ան վերջապէս պիտի սթափի ու իր վրայէն պիտի չեղէ իր հին մէթոտները և իր թագաւորական իշխանները: Ան իր զեկը պիտի յանձնէ իսկապէս թիւրք և անձնազոհ ազգասէրներուն: Ես ալ կը փափաքիմ որ հայերը անցեալը մոռնան: Հայերդ թիւրք ազգին հետ ձեռք ձեռքի տան և աշխատին որովհետեւ իրենք փոքրամասնութիւն են և մեծամասնութեան գործակցութեան պէտք ունին: Մեծամասնութեան ձայնը կ'ըսեն թէ Աստուծոյ ձայնն է:

Դուք հայերդ պէտք է մեծախառնութեան ձայնը

նկատի առնէք, որով ալ աւելի լաւ կ'ըլլար որ ձեզի պէս առողջ մտածող հայերդ թերթերուն մէջ բացէն գրէին և մենք փոխանակ իրարու հակառակ քալելու իրարու հետ հասկացողութեան գայինք ըսաւ:

Խեղճ Հիքմէթ, չէր գիտէր թէ այն օրերուն այդ տեսակ գաղափար մը տալ զինովցած հայուն՝ արժէք չունէր:

Երբ ես ալ իրեն կը խօսէի զինքը օրօրելու համար էր և կարելի է ինքը աւելի ինձմէ խորամանկ՝ ըսել կ'ուզէր թէ դուն ինծի խօսածդ քու հայ եղբայրներուդ խօսելու չես համարձակիր:

Կէս օրէն վերջը ժամը 2-կէս էր երկրորդ ձիարշաւի համար Հէօքէթճէյի առջև իջանք, այս անգամ տրչաւող ձիերու թիւը վաթսունը կ'անցնէր, գրեթէ Մաղարայի ամէն կողմերէն եկած էին: Առաջնութիւնը շահեցաւ քիւրտ Տուրսուն Աղայի ձին, իսկ երկրորդ եկաւ Մուլլա Օսմանի ձին: Հիքմէթ Էֆէնտի քովս էր: Երբ ինծի լուր տուին առաջնութիւնը շահող ձիու մասին, ես ուրախութեամբ Տուրսուն Էֆէնտին և Մուլլա Օսմանը շնորհաւորեցի, և վերջը Միսակ Էֆէնտին ալ քաջալերական խօսքեր ըրի, ըսելով թէ իր ձին դեռ առաջին անգամն էր որ ձիարշաւի կը մասնակցէր, ապագան լաւ էր:

Այն ժամանակ ինծի հարցուցին թէ փոխ տեղակալ Գրիգորին ձին ալ կրնար մասնակիլ ինչո՞ւ համար ներկայ չէր:

Այլեւս ժամանակը եկած սեպեւով ըսի, երբ դուք ամէնքնիդ ուրախ և զուարթ ձեր ձիերուն արշաւը կը դիտէք և Նահիէի բնակչութիւնն ալ հանգիստ հանգիստ նստած զանոնք կը ծափահարէ, միւս կողմէն Սեբաստիայէն մեր սահմանը անցնելով մի քանի օրէի վեր կէպէլի գիւղին մօտերը զեզերող չէթէներն

ալ իրենց բաժինը կուզեն, պէտք է որ անոնք ալ իրենց պատիժը գտնէին: Այդ փոխ տեղակալ Գրիգորն ալ այդ պ շտոնը կատարելու զրկուած է:

Մենք մեր սահմաններէն ներս բնաւ պիտի չներենք որ զիեզ անհանգիստ ընեն: Մուլլա Օսման և Հիքմէթ Էֆէնտի և Եսմանլը գիւղի միւթարը իրարու նայեցան զարմացած ձեւով մը:

Ճիշտ այդ ժամուն էր որ փոխ տեղակալ Գրիգորը երեւցաւ և ուղղակի ինծի եկաւ: Ձիւնորականօրէն բարեւելէ վերջը թուրքերէն լեզուով «հրամանատար, կեանքդ երկար ըլլալ, ես ալ կարծեցի թէ քաջեր էին, առանջին հանդիպումիս իսկ փախան և ինծի ձգեցին երկու սպանուած երկու ողջ ձիեր, և մէկ ալ մավզէր մը ու ըսաւ մեր կողմէն մէկ վիրաւոր ունինք, չեմ գիտէր թէ անոնցմէ որչափ վիրաւոր կայ: Հետապնդումս ձգեցի երբ անոնք Սեբաստիոյ հողը անցան: Ըստ ձեր հրամանին՝ Սեբաստիոյ սահմանը չանցան: Կէպէլի գիւղին մէջ ըստ ձեր հրամանին պէտք եղած ոյժը ձգեցի և ես եկայ որ ձիարչաւին հասնիմ և սա ծեր ձիուս բաղլն ալ փորձեմ: Ես փոխ տեղակալին ձեռքերը սեղմելով զինքը շնորհաւորեցի, և այդ գիշերը փոխ տեղակալին քովը անցունելով պէտք եղած կարգադրութիւնները ընելէ վերջը. յաջորդ օրը ճամբուս վրայ մի քանի գիւղեր ալ այցելել երեք օր բացակայութենէ մը վերջը կրկին Հաճըն պաշտօնաւորիս հասայ: Գողանի զինուորական կառավարիչ թէյարտայի պէտք եղած տեղեկագիրը ներկայացուցի որուն վրայ փոխ տեղակալ Նուրին և անոր զինակիրը քննիչ գատաւոր Հիլմին Հաճընէն հեռացուցինք:

Այդ դէպքերէն ճիշտ երկու ամիս անցած էր

պաշտօնաւորիէս կէսօրին տուն—վերդարձած ժամանակիս, մեր տան հերթապահ զինուոր Գրիգորը ըսաւ թէ հինգ վայրկեան առաջ Մուլլա մը և իսլամահի մը, մեր տունը եկած էին և առանց իրենց ձիերէն իջնալու, երկու գառնուկ և քիչ մը նուէր հոն ձգելով գացած էին: Թէև զինուորը առարկած էր թէ հրահանատարը նուէր չ'ընդունիր, բայց անոնք ըսած են թէ ասոնք հրահանատարին համար նուէր չեն, այլ բարեկամի մը կողմէ զրկուած են, որ Մուլլա Օսման կը կոչուի, և տնոնք հեռացած էին:

Ես հասկցայ թէ ան Մուլլա Օսմանն էր, բայց հետը զտնուկ կինը ո՞վ էր արդէօք Սիրուհի՞ն թէ իր մեծ կինը: Ասոր համար Գրիգորը հարցութեամբ իր թէ—հետը պատկներ ալ կայի՞ն և կամ ո՞ւր ըրի թէ—հետը պատկներ ալ կայի՞ն և կամ ո՞ւր գացին, բայց տն ուրչապէս պզտիկ չունենալին թէև ըսաւ, սակայն ուր երթալին չկրցաւ մտքերել: Միակ բանը որ միտքը պահած էր, այն ալ Մուլլա Օսմանին անունն էր:

Կէս օրէն վելջն էր, պաշտօնաւորիս մէջ այցելութիւնը ընդունեցի Մուլլա Օսմանին, զայն վեր առնելով բարեկամաբար իր հանգստութիւնը և նմանապէս իր ընտանիքին առողջութեան մասին հետնմանապէս իր ընտանիքին առողջութեան յայտնեց որ, իրենց ցուցի: Ան շնորհակալութիւն յայտնեց որ, իրենց առողջութիւնը զիս կը շահագրգռէր, ըսաւ թէ բոլոր ընտանիքի անդամները հանգիստ էին, բացի իր Արնավուտ կնոջմէն, զոր Տիասին Հաճըն բերած էր, բժիշկին քով դարձնելու համար: Ես ըսի իմ կարգին թէ «իշխալլահ» եղածը կարեւոր բան չէ: Ասոր վրայ Մուլլա Օսմանը ըսաւ թէ Տօթթոր թէրզեանը իրենց ըսած էր թէ հիւանդութիւնը շատ թեթիւ էր և եթէ մէկ երկու օր միան հոս, պիտի բաւէր զայն բուժելու համար: Ես խօստաքայ Տօթթորին հետ

տեսակցիլ և խնդրել որ շուտով բժշկելու համար լաւ հոգածութիւն ցուցնէ։ Նկատի առնելով որ այսօր քան յոգնութիւն առնելով եկած էին Հաճըն, պէտք էր որ կատարելապէս բուժուելով վերադառնային իրենց գիւղը։

Յետոյ խօսեցանք Նահիէի կրթական, տնտեսական և երկրագործական խնդիրներու շուրջ, և երբ ան կը պատրաստուէր ինձմէ հրաժեշտ առնելու, իրեն հարցուցի թէ ո՞ւր իջած էին։ Ըսաւ թէ Միւֆթիին տունն են, որուն վրայ հասկցուցի թէ Հաճընցի հայու մը տունը իջնելին՝ աւելի հաճոյք պիտի պատճառէր բոլորին՝ քան թէ Միւֆթիին տունը իջնելին։ Օրինակի համար ըսի, եթէ ես Քէն գիւղը գամ և ձեր տունները ձգելով՝ հոն գտնուող հայու մը տունը երթամ դուք ինչ կը մտածէք։ Անշուշտ գոհ չենք ըլլար ըսաւ և աւելցուց թէ՝ հայերը տարագրութենէ նոր վերադարձած են. կարելի է իրենց անկողիններէն զատ ուրիշին յատկացնելիք չ'ունին խօստացաւ անպսճառ մեզի գալ, երբ բժիշկը արտօնէ։

Մուլլա Օսման Հաճնոյ արիստոկրատիկ դասակարգէն շատ սիրուած էր։ Ամէն մարդ զիրենք կը ճանչնար իբր ուղղամիտ, նամանաւանդ իսլա մահրը իրեն հանդէպ մեծ յարգանք ունէին։ Անոնք քանի քանի անգամներ փափաք յայտնած էին որ զայն Մէճլիս Իսթաբուլ անդամ ընդունիլ տալինք, որուն ես անձնապէս կը հակառակէի, մօտէն անոր զազափարները գիտնալով, որովհետեւ չափէն աւելի մօլի ազգայնական մըն էր։

Անտեսանելի ոյժ մը չեա զէպի Միւթթիին տունը կը քալէր, երբ մանաւանդ կը մտածէի թէ Տիկին Սիրուհին Հաճնոյ մէջ էր. ան աւելի կը սաստկանար բայց կը ցաւէի որ ինծի համար անկարելի պիտի ըլ-

լար Սիրուհին հետ խօսիլ և կամ զինքը տեսնել։

Իրեն հետ մեր վերջին տեսակցութենէն մօտաւորապէս երկու ամիս անցած էր և որմէ յետոյ շատ մը դէպքեր ալ պատահած էին, բայց այդ ազգասէր և անկեղծ Անձանօթ Հայուհին ըրած ծառայութիւնը բնաւ մոռցած չէի, և մինչև կեանքիս վերջն ալ երբեք պիտի չմոռնամ։ Ինքն կ'ըսէի անպատճառ ան եկած էր մեծ գաղտնիք մը մեզի յայտնելու։ Իրիկուան ժամը Տուկէսին փափաքեցայ որ ծիս պատրաստեն։ Կ'ուզէի զէպի թիւրքերու կողմէ պտոյտ մը ընել և Միւֆթիին տան առջեւէն անցնիլ։ Յուսալով Սիրուհին տեսնել պալըտը, պատուհանը և կամ պարտէզը։ Իսկապէս անկէ անդամ ատենս Միւթթիին պարտէզին մէջ իսլամական տարազով շատ մը կիներ կային, որոնց մէջն էր գուցէ Մուլլա Օսմանի «Մագպուլէն» և մեզի ծանօթ Անձանօթ Հայուհին, ծանօթ Սիրուհին։ Վերջապէս, տուն վերադարձած ժամանակս՝ սոսկալի զլխու ցաւ մը զգացի և ճամբուս վրայ Տոքթ. Թէրքեանին հանդիպելով անկէ Ասիւրիին մը առի և չափք օգտագործելով՝ հարցուցի Մուլլա Օսմանի տիկնոջ հիւանդութեան մասին։ Տօքթ.ը ինծի հասկըցուց թէ նշանակելի ուէ հիւանդութիւն չ'ունի, քիչ մը ոյժի ակաբութիւն կայ, որուն դարմանութիւն համար՝ կը բաւէր միայն քանի մը ոյժի զեղեր տալ։

Այն ժամանակ, Տօքթ.էն բարեկամաբար խնդրեցի որ Մուլլա Օսմանը մինչև հինգ օր Հաճընէն չհեռացնելու համար, իր կնոջ դարմանումին պէտքը ցուցնէ։ Տօքթ.ը իր հաւանութիւնը տուաւ և ինծի յայտնեց թէ վաղը ժամը Տիկն Մուլլա Օսման իր կնոջ հետ իր քրինքը պիտի ըլլան։ Ան կը գովէր Մուլլա

Օսմանի կնոջ աննման զեղեցկութիւնը, քաղաքավարութիւնը և նոյնիսկ կը պնդէր թէ բնաւ միւսլիմանի չէր նմանէր: Ան իր հիացումը կը յայտնէր Արնաւլուաներու մասին:

Տոքթորին հետ համաձայնեցանք որ յաջորդ օրը ժամը Տին իր Բլինիքը զտնուիմ: Անհանգիստ գիշեր մը կ'անցունեմ: Յաջորդ օրը ժամը Տին տոքթորին քովն եմ, Մուլլա Օսմանը և իր տիկինը արդէն հոն էին: Զարմացմամբ՝ այս ինչ բարի հանդիպում է ըսելով Մուլլան և իր տիկինը կը բարեւեմ, և տիկինէն մեծ մայրը, մեծ տիկինը, անոր տղաքները, իր տղան և մասնաւորապէս Ազիզիէն կը հարցնեմ, ան շատ քաղաքավարօրէն շնորհակալութիւն կը յայտնէ իր ճերմակ Եւզմային տակէն:

Տոքթորին հետ հայերէն խօսեցայ և ըսի թէ տոքթոր զուէն Փաթթոցաւորին ըսէ թէ կիւնդ հիւանդ է դեռ զայն ճամբորդութենէ կեցնելու համար: Բայց միւս կողմէն խեղճ կիւնն ալ մի վախճներ: Տոքթորը պատասխանեց. մի մտահոգութիւն տիկինն ալ ինքզինքը գիտէ թէ հիւանդ չէ: Լաւ, ըսել է որ տիկինին հիւանդ չ'ըլլալը գիտնալով հանդերձ, իմ խնդրանքիս վրայ է որ զանոնք հինգ օրուան յետաճեցիր, շնորհակալ եմ:

Բիչ մըն ալ կատակի ձեւով ըսի թէ քանի որ տիկինին համար այդչափ գեղեցիկ է կ'ըսես, Աստուած տար օր, այս օրերս անդամ մըն ալ իր գեղեցկութիւնը տեսնալու առիթը ունենայի: Ահա այսպիսով միտքս և կարգադրութիւնս Սիրուհիին կրցած էի հասկցնել:

Մուլլա Օսման և տիկինը ոտքի ելան մէկնելու համար: Տոքթորը խնդրեց որ յաջորդ օրը եթէ կարելի է աւելի կանւի զայն, նկատի առնելով որ

իր հայրը Յարութիւն էֆէնտի Թէրզեանը, զիրենք իրենց դիմացի պարտէզը հրաւիրած էր: Տոքթորը ինծի դառնալով յիշեց թէ՝ դուք ալ հրաւիրւած էիք: Անոնք խոստացան ճիշտ ժամանակին հոն գտնուիլ և գացին Միւֆթիին տունը:

Ես զո՛հ էի կարգադրութենէն, քանի որ յաջորդ օրը Թէրզեաններու պարտէզը պիտի բլլայինք, և կը յուսայի անպատճ առիթ մը գտնել՝ Սիրուհիին հետ խօսակցելու:

Շաբաթ օրը ճիշտ ժամը 10ին, Թէրզեաններուն դիմացի պարտէզը հասայ: Մուլլա Օսման արդէն իր տիկինը հետ կանուխէն հոն եկած էր քանի որ Թէրզիեան ընտանիքին և Մուլլա Օսմանին մէջ շատոնց ի վեր բարեկամութիւն կար: Ղերաբ բարեւելէ վերջը. Յարութիւն էֆէնտի Մուլլա Օսմանին հետ տաք խօսակցութեան մը բռնուեցաւ, իսկ ես, տոքթորը և փաստաբան Պրն, Պետրոսը սկսանք խօսակցիլ: Ես պարտէզին կողմը կեցած՝ աչքիս ծայրովը մերթ-ընդ մերթ կը դետէի Մուլլա Օսմանին, տիկինը, որը իր կարգին Թէրզիեաններու Տիկին և օրիորդներուն հետ կը խօսէր: Ես անոր շարժումներուն կը հետեւէի առանց մէկու մը զգացնելու: Ան պահ մը դէպի պարտէզին խորերը յառաջացաւ, ճիշտ այն տեղը ո՛ւր ես կը դիտէի և երբ վստի եղաւ թէ ես զինքը կը տեսնէի, ան իր կուրծքէն պզտիկ ծրար մը հանելով գետին դրաւ: Ինծի նայելով զայն առնելու նշան մը ընելէ վերջը կրկին տիկիններուն քով եկաւ, իսկ ես ընկերներէս զատուեցայ, զգացնելով թէ բնական պէտքի մը համար պարտէզ պիտի իջնայի և ուղղակի երթալով Սիրուհիին դրած այդ ծրարը առի:

Բիչ մը հեռանալով՝ բացի ծրարը, նամակ մը կար ուր Սիրուհին օրոչապէս կը բացատրէր Սերաստիոյ

մէջ մեզի ոյժերուն կազմուիլը, հոյութեան և մասնաւորապէս Հաճնցիութեան սպառնացող վտանգը: Այս տեղեկագիրը եկաւ հաստատել այն՝ ինչ որ լրացած էր, ըսոյց հաւատք չէր ընծայած, կարծելով թէ «Թիւրքը արդէն մեռած և թաղուած էր»: Ինչպէ՞ս կարելի պիտի ըլլար որ անոնք կրկին բանակ կազմէին և Ֆրանսացիներու հետ պատերազմէին: Բայց ես այս գրութիւնը յետոյ նոյնութեամբ րափորիս կցելով սոյն զինւորական կառավարիչին ղըրկեցի:

Թէրզեաններու մօտ որոշեցինք որ յաջորդ օրը կիրակի ըլլալուն Հաճնոյ Տիկնանց միութիւնը միգրի փոքրիկ հաւաքոյթ մը կազմակերպել, ուր մի քանի զաւեշտներ ներկայացուէին, և նոյնիսկ Տէր և Տիկին Մուլա Օսմանին ի պատիւ, անոնցմէ մէկն ալ թիւրքերէն լեզուով ըլլար, որուն կարգադրութիւնն ալ Հաճի Յարութիւն էֆէնտի քոյրը՝ Տիկին Ջարուհի Ուզունօղլանեան իր վրան առաւ:

Կիրակի իրիկուան ճաշը ըստ կարգադրութեան մեր տունը առինք, ուր Մուլա Օսմանն ալ մասնակից եղաւ մեր օղիի սեղանին,

Ան կարելի է առաջին անգամն էր, որ օղին կ'առնէր, որուն ազդեցութեան տակ, ան սկսաւ յայտնել թէ—հայերը պէտք է զգոյշ ըլլան և թիւրքին հակառակ չի գործեն: Ան թիւրքերը նմանցուց քրնացող առիծի մը, որ ամէն ժամանակ կարող է յարձակելու, թիւրքը մեռած կարծողները կը սխալին և նոյնպէս կը սխալին անոնք՝ որոնք կը կարծեն թէ թիւրքը Եւրոպայի մէջ բարեկամներ չունի: Ան հայերէն աւելի բարեկամներ և օգնողներ ունի, զոր մօտ առնէն պիտի տեսնէք:

Անշուշտ ես և Յարութիւն էֆէնտին քաղաքավա-

րութեամբ վարուեցանք, չպատասխանեցինք և ուզեցինք որ ան իր ներքին մտածումներուն, ծրագիրներուն մեզի հաղորդակից ընէ:

Ճաշէն վերջը Տիկնանց Միութեան հաւաքոյթին գացինք: Ըստ կարգադրութեան, մէկը հայերէն իսկ միւսը թրքերէն երկու կտոր զաւեշտներ ներկայացուցին: Անոնք իսկապէս շատ խնդուից և հաճոյալի էին: Հոն տիկին Սեդրակ Թուրքիսեան ևս հայուն կորսուած ընտանիքին և պատուին վրայ շարադրութիւն մը կարդաց:

Այդ ժամանակին էր որ Սիրուհիի աչքերէն արցունք սկսաւ հոսիլ և քիչ մնաց որ ան ինքզինքը պիտի մատնէր, եթէ ես ճիշտ վայրկեանին նշմարելով լոյսը իր առջեւէն վերցնել չտայի:

Հաւաքոյթը վերջացած էր: Յարութիւն էֆէնտին և Մուլա Օսման շատ կարեւոր վիճաբանութեան մը բռնուած էին և օղեւէն կերթային, կինս և տիկին Թէրզեան անոնց ետեւէն կը քալէին: Իսկ ես Սիրուհիին հետ մէկ տեղ անոնց կը հետեւէինք բաւական հեռուէն հոն Սիրուհին խոսեցաւ իր սրտին խորէն, վշտերով ցաւով ինծի հասկցուց 4-5 օրերէ ի վեր Հաճնոյ մէջ ապրելով զգացած դառնութիւնները, ու ըսաւ: «Այս չափ կոտորածէն, անսահման անպատուութենէն վերջը՝ այսօր դարձեալ հայերը իրարու հանդէպ նախանձոտ եւ խորհն անմիաբան են:

«Մեծ եղեռնէն վերջը, դեռ դաս չեն առած, եւ չեն հասկցած թէ օտարը միշտ օտար է, ինչո՞ւ հայերը չեն յարգեր իրենց սեծերը, ինչպէ՞ս սա թիւրքերը իրենց մեծերը կը յարգեն, ի՞նչու Հաճընցիք չեն օգներ իրարու:

«Այս երանի թէ հայերէն չգիտնայի եւ չ'լսէի այստեղի չար բանբանները, այն ալ օտարներու

մօտ: Չար նախանձ. Ասկէ վերջը հայերուն կիյնայ միաբան ըլլալ, որովհետեւ ամէնքն ալ անմեղ զոհերու թափուած արիւնի վրէժը ունին: Մոռնալու է անծնական անտեղի, հաշի ները եւ իրենց անթաղ զոհերուն Սուրբ վրէժը լուծելու աշխատելով Այսքան անպաշտութենէ եւ չարարանքներէ վերջը մոռնալ մեր Մարտիրոսները, ըսել է թէ իբր մարդ արարած ապրելու իրաւունք չունինք:

Անոր ամէն մէկ խօսած բառը մէյ մէկ անուրանալի ճշմարտութիւններ էին, որոնք նետերու պէս ուղղակի սիրտս կը խոցոտէին որոնք ստիպուած էի ընդունիլ ու լսել լռութեամբ:

Վերջապէս ան իր շնորհակալութիւնները յայտնեց մեր կազմակերպած երեկոյթին համար, և խոստովանեցաւ թէ այդ մէկ երկու ժամերը զորս հոս անցուցած էր, այդ գիշերը, իր կեանքին ամէնէն երջանիկ ժամերը եղած էին: Մասնաւորապէս ինծի՝ իր անկեղծ շնորհակալութիւնը յայտնեց, որ Գաղպէլի ղէպքէն ի վեր բազմը առաջին երկուսն էր որ զինքը ուրախացուցած էր: Այդ իրիկուն հոն ներկայ եղող յարգելի տիկիները նմանցուց իր հօրաքոյր, մօրաքոյր և նոյն իսկ իր սիրելի մօր: Ան՝ այդ պահուն երկար տարիներու կարօտը առնել կ'ուզէր...

Ու զգացուած՝ Ան ինծի կտոր մը թուղթի մէջ փաթթուած հինգ Օսմանեան ոսկի յանձնեց՝ ըսելով «Սիրելի եղբայր, առ այս փոքրիկ նուէրէ ալ ինձմէ եւ տուր զայն այդ յարգելի Տիկեանց Միւսրեան, որ զիս ալ այս սիրելի միւսրեան անդամ բող առձանագրեմ»: Լա՛ւ ըսի, Սիրուհի հիմա ժամանակն է որ քու մականունդ ըսես, որ ըստ այնմ զքեզ իրենց տեղափոխելուն մէջ արձանագրեն:

Ան յուզուած էր և կ'արտասուէր և չ'իյնալու համար ձեռքս բռնելով պառասխանեց— «Սիրելի եղբայրս զիս ալ Անճաճօր Անդամուհի բող առձանագրեն:»

Ո՛վ Սիրուհի, այսօր ճիշտ տասն և ութը տարիներ լրացած են, և դուն Հաճնոյ Տիկեանց Միւսրեան Անճանօթ Անդամուհին մնացիր, և քու անդամակցած միւսրեանդ անդամուհիներն ալ քու նմանցուցած սիրելի մօրդ բազդին ենթակայ եղան, ինչպէս դուն Անճանօթ Անդամուհին մնացեր, նոյնպէս անոնց գերեզմաններն անճանօթ մնացին:

Մենք հետացանք հայրենիքէն առանց իսկ կաթիլ մը արցունքով օծելու անոնց անթաղ ոսկորները, նորէն դուն, Անճանօթ Անդամուհի, դուն մնացիր անոնց մօտ: Գաղպէլի վիտիդ վրան Հաճնոյ կօտորածն ալ աւելցուր, և դոնէ քու արցունքներովդ ցողէ քու յարգելի Տիկեանց Միւսրեանդ անդամուհիներու անթաղ և անճանօթ ոսկորները:

Պատիւ ձեզի որ կ'ապրիք

Յարգա՛նք Անոնց, որոնք Հայ ըլլօլնուն համար պատուով մեռան:

Վ Ե Ր Ջ

Բ Ա Ճ Ա Ն Ո Ր Դ Ա Գ Ր Ո Ւ Ե Լ Ո Վ՝

Կարդացէ՛ք եւ Տարածեցէ՛ք,

ՄԵՐՉԱԽՈՐ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՄԷՋ

ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ

ԱԶԽԱՏԱԽՈՐԱԿԱՆ

ՀԱՅԿ. ԺԱՀԵՐՈՒ

ՊԱՇՏՊԱՆ - ՊԱՀԱԿ

“ԱՐԱՐԱՏ” ՕՐԱԹԵՐԹԸ

Հասցէ՝

B. P. 616

Beyrouth (R. L.)

“ԱՐԱՐԱՏ”Ի ԹԵՐԹՈՆԵՆԵՐԸ

Ա. ԹԵՐՔՈՆԻՆ ՎԷՂ՝ ճաշակեցի՜մ գեղարուեսք:

Բ. Ի՞նչ վէՂ՝ յուզուեցա՜մ հայ ցաւապասումէն եւ ճպար-
տացա՜մ հայ հերոսներու գործերով:

Գ. Ի՞նչ Հիացա՜մ «ԱՆԾԱՆՕԹ ՀԱՅՈՒՀԻ»ԻՆ հայրե-
նասիրութեան շուրջ՝

Դ. Ի՞նչ Պէտք է ուր Կուես ու Կուր Խնդա՜մ Անձանն
Երգիծաբան՝ Եր. Օսեանին «ՄԻՋՆՈՐԴ ՏԷՐ ՊԱՊԱՆ»
կարգալով:

Ռ՞Վ է փնտռուած այն հայ հեղինակը, որուն գրքերը
կարդացողը չի կեսանար:

— Անձանն Երուանց Օսեանն է.

Ռ՞Րն է այս բազմաբղի՜ն հեղինակին գլուխ գործածը—
— Միջնորդ Տէր Պապան:

Կարդացա՞ծ է՞ք, — ոչ, բայց պիտի կարդամ «Արարատ»-իմէջ:

20~

Հայկ.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0335884

32485

